

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Факультет педагогіки, психології та соціальної роботи

Кафедра педагогіки та соціальної роботи

РОЗВИТОК ВОЛОНТЕРСТВА ПІД ЧАС ВІЙНИ В УКРАЇНІ

Кваліфікаційна робота

Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконала:

студентка II курсу, групи 614
спеціальності 231 Соціальна робота

Карайон Алла Петрівна

Керівник:

к.пед.н., доц.Звоздецька В.Г.

До захисту допущено:

Протокол засідання кафедри № ____

від « ____ » листопада 20 ____ р.

Зав. кафедри _____ д. пед. н., проф. Тимчук Л.І.

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ А.П.Карайон
(підпис)

Чернівці – 2023

АНОТАЦІЯ

Карайон А.П. Розвиток волонтерства під час війни в Україні. Кваліфікаційна робота на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти зі спеціальності 231 Соціальна робота. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, м. Чернівці, 2023.

Об'єктом дослідження є волонтерство та взаємодопомога, що виникли у відповідь на повномасштабне російське вторгнення в Україну.

Предметом дослідження є механізми і мотивації мобілізації до участі у волонтерстві та взаємодопомозі у перші тижні після повномасштабного російського вторгнення в Україну 24 лютого 2022 року.

Метою роботи є визначити чинники, що зумовили мобілізацію до участі у волонтерстві та взаємодопомозі у відповідь на повномасштабне російське вторгнення в Україну у 2022 році. В основному змісті виокремлено механізми виникнення колективної поведінки і суспільних рухів; узагальнено основні підходи до пояснення мобілізації до колективних дій і участі в суспільних рухах; проаналізовано передумови, що уможливили мобілізацію до участі у волонтерстві та взаємодопомозі у відповідь на повномасштабне російське вторгнення в Україну у 2022 році; виявлено форми і способи організації волонтерства і взаємодопомоги, що виникли у відповідь на повномасштабне російське вторгнення в Україну у 2022 році; систематизовано мотиви участі у волонтерстві і взаємодопомозі у відповідь на повномасштабне російське вторгнення в Україну у 2022 році.

Теоретичною основою роботи є підхід методологічного індивідуалізму, що дає можливість розглядати суспільні явища з точки зору рішень індивідів, які беруть у них участь. Робота спирається на напрацювання теорії мобілізації ресурсів, що пропонує інтерпретаційну рамку для пояснення участі індивідів у колективних діях і суспільних рухах.

Ключові слова: волонтерство, передумови розвитку волонтерства, форми організації волонтерства, мотиви участі у волонтерстві.

ABSTRACT

Karayon A.P. Development of volunteering during the war in Ukraine. Qualification thesis for the second (master's) level of higher education in the speciality 231 Social Work. Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Chernivtsi, 2023.

The object of the study is volunteering and mutual aid that emerged in response to the full-scale russian invasion of Ukraine.

The subject of the study is the mechanisms and motivations for mobilisation to participate in volunteering and mutual aid in the first weeks after the full-scale Russian invasion of Ukraine on 24 February 2022.

The aim of the study is to identify the factors that led to mobilisation for volunteering and mutual aid in response to the full-scale russian invasion of Ukraine in 2022.

The main content highlights the mechanisms of emergence of collective behaviour and social movements; summarises the main approaches to explaining mobilisation for collective action and participation in social movements; analyses the preconditions that made it possible to mobilise for volunteering and mutual aid in response to the full-scale russian invasion of Ukraine in 2022; the forms and methods of organising volunteering and mutual aid that emerged in response to a full-scale russian invasion of Ukraine in 2022 were identified; the motives for participating in volunteering and mutual aid in response to a full-scale russian invasion of Ukraine in 2022 were systematised.

The theoretical basis of the work is the approach of methodological individualism, which allows us to consider social phenomena in terms of the decisions of individuals involved in them. The work is based on the developments in the theory of resource mobilisation, which offers an interpretive framework for explaining the participation of individuals in collective action and social movements.

Keywords: volunteering, preconditions for the development of volunteering, forms of volunteering, motives for participation in volunteering.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. МОБІЛІЗАЦІЯ ДО КОЛЕКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ТА УЧАСТІ В СУСПІЛЬНИХ РУХАХ: ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ	7
1.1. Виникнення колективної поведінки і суспільних рухів	7
1.1.1. Колективна поведінка	7
1.1.2. Суспільні рухи	10
1.2. Мобілізація ресурсів до колективних дій і суспільних рухів	14
1.2.1. Раціональний вибір і мобілізація ресурсів	14
1.2.2. Види ресурсів	16
1.2.3. Чинники мобілізації	19
1.3. Мобілізація до громадянського активізму в Україні до 24 лютого 2022 року	24
1.3.1. Майдан і Революція Гідності	24
1.3.2. Розвиток громадянського суспільства	27
РОЗДІЛ 2. ВОЛОНТЕРСТВО І ВЗАЄМОДОПОМОГА ПІСЛЯ ПОВНОМАСШТАБНОГО РОСІЙСЬКОГО ВТОРГНЕННЯ В УКРАЇНУ У 2022 РОЦІ	31
2.1. Методологія і обмеження	31
2.2. Форми волонтерства і взаємодопомоги у відповідь на повномасштабне російське вторгнення в Україну у 2022 році	34
2.3. Організація волонтерства і взаємодопомоги у відповідь на повномасштабне російське вторгнення в Україну у 2022 році	45
2.4. Мотивація до волонтерства і взаємодопомоги у відповідь на повномасштабне російське вторгнення в Україну у 2022 році	50
ВИСНОВКИ	61
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	64

ВСТУП

Повномасштабне воєнне вторгнення Російської Федерації в Україну 24 лютого 2022 року мало не лише резонансні геополітичні наслідки, але й великий вплив на українське суспільство. Переживання війни є екстремальним досвідом, вивчення якого може бути помічним для дослідження і розуміння суспільств, на які вплинула війна. Водночас, суспільний і технологічний розвиток і зміни у воєнній справі, що відбулися за період з часу останніх воєнних конфліктів такого масштабу у Європі, зробили події в Україні ще більш важливими для аналізу. Такі дослідження є актуальними як для міжнародної науки, що працює над осмисленням поточних подій, що мають глобальне значення, так і для української науки, особливою місією якої є вивчення України і українського суспільства.

Однією зі складових суспільної реакції на повномасштабне російське вторгнення стала суспільна мобілізація руху волонтерства та взаємодопомоги. Його масштабність, поширеність та різноманітність, а також важлива роль у обороні держави, що має надзвичайне історичне значення, роблять дослідження цього суспільного руху особливо актуальним. Продовження воєнних дій і пов'язані з плином часу трансформації волонтерства та взаємодопомоги також підвищують важливість дослідження попередніх стадій розвитку і виникнення цього суспільного феномену, оскільки їхні висновки можуть мати практичну цінність для планування подальшої діяльності залучених до руху формальних і неформальних організацій і груп.

Колективна поведінка і колективні дії є одними з історично важливих тем соціологічної науки, над якою працювали, у тому числі, Франклін Гіддінгс (Franklin Giddings), Роберт Парк (Robert Park), Герберт Блумер (Herbert Blumer), Найл Смелзер (Neil Smelser) та інші. Суспільні рухи і їхнє вивчення виділяють в окремий напрям студій, до представників якого можна віднести Чарльза Тіллі (Charles Tilly), Найла Смелзера, Теда Гарра (Ted Gurr), Джеймса Девіса (James Davies), Майєра Зальда (Mayer Zald), Сідні Тароу (Sidney

Tarrow), Маріо Діані (Mario Diani), Алена Турена (Alain Touraine), Альберто Мелуччі (Alberto Melucci), Юргена Габермаса (Jürgen Habermas) та інших. Питання мобілізації ресурсів було предметом роботи таких теоретиків і дослідників як Мансур Олсон (Mancur Olson), Мейєр Зальд, Джон МакКарті (John McCarthy), Ентоні Обершал (Anthony Oberschall). Над дослідженнями суспільних рухів і громадянського активізму в Україні працювали Ірина Бекешкіна, Володимир Іщенко, Іван Гомза, Михайло Винницький, Олександр Резнік та інші.

Попри те, що попередні дослідження мобілізації українського суспільства і колективних дій у формі громадянського активізму давали підстави припустити виникнення нової хвилі масштабної суспільної мобілізації у відповідь на воєнну агресію, конкретні механізми цього процесу, мотивації індивідів долучитися до нього і передумови, які зробили це можливим у нових умовах, потребують вивчення.

Об'єктом дослідження є волонтерство та взаємодопомога, що виникли у відповідь на повномасштабне російське вторгнення в Україну.

Предметом дослідження є механізми і мотивації мобілізації до участі у волонтерстві та взаємодопомозі у перші тижні після повномасштабного російського вторгнення в Україну 24 лютого 2022 року.

Метою роботи є визначити чинники, що зумовили мобілізацію до участі у волонтерстві та взаємодопомозі у відповідь на повномасштабне російське вторгнення в Україну у 2022 році.

Задання роботи:

- виокремити механізми виникнення колективної поведінки і суспільних рухів;
- узагальнити основні підходи до пояснення мобілізації до колективних дій і участі в суспільних рухах;
- встановити передумови, що уможливили мобілізацію до участі у волонтерстві та взаємодопомозі у відповідь на повномасштабне російське вторгнення в Україну у 2022 році;

- виявити форми і способи організації волонтерства і взаємодопомоги, що виникли у відповідь на повномасштабне російське вторгнення в Україну у 2022 році;
- систематизувати мотивації участі у волонтерстві і взаємодопомозі у відповідь на повномасштабне російське вторгнення в Україну у 2022 році.

Теоретичною основою роботи є підхід методологічного індивідуалізму, що дає можливість розглядати суспільні явища з точки зору рішень індивідів, які беруть у них участь. Робота спирається на напрацювання теорії мобілізації ресурсів, що пропонує інтерпретаційну рамку для пояснення участі індивідів у колективних діях і суспільних рухах.

Для написання роботи були використані емпіричні дані, зібрані аналітичним центром Cedos в рамках дослідження думок, переживань і дій у перші дні повномасштабної війни в Україні. В рамках цього дослідження було застосовано якісний дослідницький підхід. Зважаючи на умови воєнного стану, зокрема, перших тижнів повномасштабної війни, було використано опитувальник для самозаповнення як метод збору даних. Під час проведення дослідження його автори стикнулися з низкою методологічних і етичних викликів, відповіді на які зумовили обмеження проведеного опитування.

Робота містить два розділи. Перший з них присвячено теоретичним засадам, підходам і попереднім напрацюванням щодо теми дослідження. Другий розділ присвячений результатам аналізу емпіричних даних.

РОЗДІЛ 1

МОБІЛІЗАЦІЯ ДО КОЛЕКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ТА УЧАСТІ В СУСПІЛЬНИХ РУХАХ: ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ

1.1. Виникнення колективної поведінки і суспільних рухів

1.1.1. Колективна поведінка. Дослідження соціальних явищ, що виникли в результаті повномасштабного російського вторгнення в Україну у 2022 році, потребують пояснювальної рамки, яка б дозволила інтерпретувати масові реакції на великі суспільно-політичні потрясіння. Однією з таких рамок є поняття колективної поведінки.

Пйотр Штомпка (Piotr Sztompka) розрізняє масові дії, колективну поведінку і колективні дії. Він пише, що масовими діями є ті, в рамках яких люди діють подібно, але незалежно одне від одного, без особистого контакту, осібно. Вони керуються власними приватними цілями і індивідуальними мотивами, раціональностями і намірами, хоч такі дії і є масовими (Штомпка, 2020, с. 222).

Колективною поведінкою Штомпка називає випадки, коли люди перебувають у безпосередній близькості й переживають ті самі ситуації, але діють «немовби поруч, радше паралельно, ніж спільно». Для колективної поведінки важливою є наявність спільного простору або переживання тієї ж самої ситуації. Штомпка виокремлює такі зразки колективної поведінки як натовп, аудиторію чи глядацтво, публіку і покоління. Натовп є скупченням великої кількості людей в одному просторі, які не відчують жодного зв'язку між собою крім причини, через яку вони опинилися в цьому просторі разом. Прикладом натовпу є поведінка футбольних уболівальників після завершення матчів. Аудиторія чи глядачі можуть мати дещо відмінні цілі, але їх об'єднує те, що всі ці цілі привели цих різних людей до спільного перегляду, спостереження, події, наприклад огляду виставки картин чи відвідування футбольного матчу. У випадку публіки немає спільної присутності у просторі

і може не бути навіть одночасності дії, але присутня ідентична дія, наприклад, читання тієї ж книжки чи перегляд фільму. Штомпка також відносить до категорії колективної поведінки феномен покоління. Він називає поколінням групу людей, які були свідками тих самих важливих історичних подій, пережили ті ж ситуації і реагували на ті ж виклики. Люди поводитися у цих ситуаціях індивідуально, але їх було так багато, що в певному сенсі їх можна віднести до колективної поведінки. Штомпка зауважує, що досвід паралельного переживання революцій, суспільних зламів, економічних криз і воєн, формує у їхніх учасників певну спільну ментальність і ієрархію цінностей (Штомпка, 2020, сс. 225-228).

Герберт Блумер (Herbert Blumer) виділяє елементарні і організовані форми колективної поведінки. Організовані форми характерні для організацій і суспільних інститутів, тоді як елементарні є неорганізованими, не перебувають під впливом наявних очікувань чи традицій (прикладом є збуджений натовп, воєнна істерія). Він пише, що елементарна колективна поведінка виникає в умовах нестійкості чи порушення звичних форм існування чи життєвих устоїв (Блумер, сс. 170-177).

Першим механізмом елементарної колективної поведінки є кругова реакція, штовханина – взаємне збудження індивідів, в рамках якого вони відображають настрої одні одних і підсилюють їх. Оскільки наявні соціальні форми не відповідають новим викликам, виникає соціальна тривога і колективне збудження (другий механізм), яка є основою для виникнення нових форм колективної поведінки. Так виникає соціальна інфекція, третій механізм елементарної колективної поведінки. Під впливом колективного збудження люди захоплюються певним типом поведінки і легше беруться за реалізацію бажань, які в них виникають. Ці механізми колективної поведінки найяскравіше проявляються на ранніх етапах суспільних рухів (Блумер, сс. 170-177).

Блумер виділяє такі чотири типи колективної поведінки: натовп, маса, публіка і суспільні рухи. Натовп є спонтанним, не має соціальної організації,

культури чи структури і діє на основі швидкого пориву. Натовп може бути випадковим (наприклад, скупчення людей, що на кілька моментів спостерігають одночасно за вітриною магазину), обумовленим (наприклад, глядачі бейсбольного матчу), діяльним (наприклад, революційний натовп) чи експресивним (наприклад, натовп учасниць і учасників релігійної секти під час спільного танцю). На відміну від натовпу, маса не має внутрішньої взаємодії, до неї належать цілком відмінні за різними можливими ознаками люди, які, на відміну від натовпу, не мають здатності діяти так само узгоджено і спільно. Прикладом маси є люди, що одночасно слідкують за судовим процесом у справі про вбивство. Публіка виникає у відповідь на певну проблему, але не має власної культури, організованості, співпереживання. Натомість, у ній виникають конфлікти як реакція на проблему, а також дискусія різних точок зору. З поняттям публіки Блумер пов'язує явища громадської думки і пропаганди. Суспільні рухи, натомість, є колективними зусиллями, націленими на встановлення нових життєвий укладів (Блумер, сс. 177-198).

Блумер підсумовує, що колективна поведінка є процесом створення певного соціального устрою, який він визначає через набір спільних очікувань, цінностей, уявлень про себе та інших, а також спільних настроїв і схильностей. Він пише, що на ранніх стадіях цього процесу побудови колективна поведінка є неорганізованою і спонтанною, проявляється у елементарних формах. Водночас, у разі продовження взаємодії між людьми з'являється організованість, що може результувати у створення суспільних рухів з політичною компонентою (Блумер, с. 214).

Ульріх Долата (Ulrich Dolata) та Ян-Фелікс Шрапе (Jan-Felix Schrape) пишуть, що колективна поведінка формується в присутності суспільних і технічних інфраструктур, які роблять можливою появу схоже орієнтованих індивідуальних дій і результатом яких є колективна поведінка, що координує, спрямовує, моніторить і певною мірою контролює ці колективні активності (Ulrich & Schrape, 2016).

За Іваном Гомзою (2018), «конвенційним визначенням колективної поведінки є спонтанна групова дія, що розгортається в культурно невизначеному полі» (с. 14). Він виокремлює чотири основні типи колективної поведінки: натовп, швидкоплинну моду, паніку та суспільні рухи (Гомза, 2018, с. 15).

Таким чином, в умовах спільного переживання порушення звичних форм існування чи життєвих устоїв, у індивідів можуть виникати сильні емоційні реакції, які можуть ставати круговими і зумовлювати колективну поведінку, що в залежності від ситуації і передумов може набувати різних форм.

1.1.2. Суспільні рухи. Суспільні рухи розглядаються як один з видів колективної поведінки.

Іван Гомза прослідковує виокремлення вивчення суспільних рухів із вивчення колективної поведінки і називає 1973 рік переломним моментом, оскільки саме того року відбулося об'єднання групи дослідників і дослідниць на чолі з Джоном Лофлендом (John Lofland) і Тельмою МакКормак (Thelma McCormack) навколо видання *Critical Mass Bulletin*, а також вихід праць Джона МакКарті (John McCarthy) і Майєра Зальда (Mayer Zald), а також Ентоні Обершалла (Anthony Oberschall). За його словами, причиною виокремлення стали відмінності між неорганізованими і спонтанними формами колективної поведінки та організованими формами захисту групових інтересів (Гомза, 2018, 15).

Суспільні рухи Штомпка називає одним з різновидів колективних дій. До колективних дій за Штомпкою належать ті дії, коли люди діють разом, сконсолідовано і скоординовано, щоби досягнути спільних цілей. Він пише, що і колективна поведінка, і колективна дія можуть використовувати ті самі репертуари, але різниця між ними полягає у наявності спільної цілеспрямованості і стратегічної мотивованості. Репертуарами, за Гомзою (2018), є «доступні для соціальних груп набори засобів вираження свого соціально-політичного незадоволення» (с. 120). Штомпка також називає дві

характерні особливості суспільних рухів: 1) наявність конкретної мети, що полягає у досягненні певної соціальної зміни; а також 2) їхнє розгортання у незінституціоналізованих і несформалізованих рамках (чи принаймні не повністю зінституціоналізованих і сформалізованих) (Штомпка, 2020, сс. 229-232).

Штомпка виділяє вісім причин, які призвели до того, що сучасне суспільство має сприятливі умови для формування, мобілізації та розвитку суспільних рухів. Першою причиною є урбанізація, що призводить до скупчення великих кількостей людей на невеликих територіях. Другою причиною є індустріалізація, що сприяла розвитку відчуття власної спільної сили серед робітників, які перебували разом на промислових підприємствах. Впровадження масової освіти є третьою причиною, що з одного боку збирає разом маси молодих людей, а з іншого дає їм краще розуміння публічних справ. Четверта причина – розвиток технологій – полегшує рекрутування та мобілізацію до суспільних рухів. П'ятою причиною є зростання незадоволення, абсолютної чисельності людей, які живуть у бідності, а також уявлення про відносну бідність. Шостою причиною є загальноприйнятність у сучасних суспільствах активістської і прогреситської ідеології, що передбачає уявлення про важливість і потрібність змін, а також їхню залежність від участі кожного і кожної. Відхід від диктатур до демократій Штомпка називає сьомою причиною. Восьмою він визначає збільшення кількості вільного часу та енергії, а також технічних засобів (комп'ютерів, телефонів, приміщень, технічних засобів), необхідних для мобілізації ресурсів (Штомпка, 2020, с. 232-235).

В процесі існування суспільні рухи проходять низку стадій розвитку, пише Блумер. На першій стадії суспільні рухи діють непередбачувано і хаотично у вигляді штавханини на основі неспокою і тривоги. Наступна стадія загального збудження дозволяє виокремити цілі, яких потрібно досягнути на шляху до бажаних соціальних змін; з'являються лідери. На третій стадії формалізації чіткіше організовуються правила, політики, тактики і

дисципліна. На четвертій стадії інституціоналізації відбувається кристалізація у фіксовану організацію з певним складом і структурою (Блумер, 1996, сс. 177-198).

Для утворення суспільних рухів необхідними є чотири передумови, на думку Найла Смелзера (Neil Smelser). Першою із них є сприятливий структурний контекст, що включає в себе наявність демократичних свобод і демократичної культури, соціальних мереж, протестної традиції, культурного уявлення про моральну схвальність політичної участі і активізму, наявність каналів комунікації і легкість поширення інформації. Другою умовою є виникнення структурної напруги, тобто суперечностей між різними сегментами суспільства щодо цінностей або бачень, поява антагонізмів чи конфліктів. Для того, щоби структурна напруга призвела до створення суспільного руху, має виникнути спільність переконань щодо наявних конфліктів, які мають стати видимими для суспільства чи соціальних груп, що є третьою необхідною умовою. Четвертою передумовою за Смелзером є конкретна визначна подія з сильним символічним та емоційним розголосом, що стає шоком і мобілізує людей до колективної дії і участі у суспільному русі (Смелзер, 1965).

Жаклін ван Стекеленбург (Jacqueline van Stekelenburg) і Берт Кландерманс (Bert Klandermans) виділяють класичний і сучасні підходи у теорії суспільних рухів. Класичні підходи дослідження мас і колективної поведінки виокремлюють такі чинники мобілізації людей як депривація, невдоволення, аномія, класові конфлікти. В межах сучасних підходів виділяють підхід мобілізації ресурсів, підхід політичного процесу, а також соціально-конструктивістські підходи. З точки зору підходу мобілізації ресурсів чинниками мобілізації людей є ресурси, можливості, ефективність соціальних мереж; з точки зору підходу політичного процесу – політичні можливості (когнітивне звільнення); з точки зору соціально-конструктивістських підходів – соціальне конструювання реальності:

створення сенсів, ідентичності, емоції, мотивації (van Stekelenburg & Klandermans, 2009).

Гомза виділяє такі три основні теорії суспільних рухів: теорію депривації, теорію мобілізації ресурсів і теорію нових суспільних рухів. Теорія депривації належить до методологічного підходу структурного функціоналізму і вивчає суспільні рухи з точки зору їхнього виникнення з причини структурного тертя, тобто незадоволення наявним станом речей, яке відчувають індивіди. Теорія мобілізації ресурсів належить до методологічного індивідуалізму і вивчає суспільні рухи з точки зору дії індивідуальних акторів, дії яких відбуваються внаслідок наявності бажань, можливостей і раціонального вибору. Теорія нових суспільних рухів є постмарксистською і розглядає суспільні рухи з точки зору їхньої спрямованості на захист ідентичностей (Гомза, 2018, с. 36-51).

Двома основними підходами до концептуалізації суспільних рухів Гомза називає організаційний та інтерактивний підходи. Організаційний підхід, важливим представником якого є Маріо Діані (Mario Diani), зосереджується на внутрішній побудові рухів і їхніх відмінностях від інших форм колективної поведінки. Діані визначає суспільний рух як колективну поведінку в межах участі у соціальному конфлікті з певною колективною ідентичністю, збудованою на спільній інтерпретаційній моделі, що обмінюються ресурсами (як матеріальними, так і символічними) через мережі. Інтерактивний підхід, представником якого є Чарльз Тіллі (Charles Tilly), розглядає суспільні рухи як одну з форм політики незгоди – колективної дії з метою впливу на політичний процес через змагання з іншими акторами. Обидва підходи, і інтерактивний, і організаційний, розглядають суспільні рухи в контексті колективної дії, що є співпрацею між індивідуальними акторами для досягнення цілей, які неможливо досягнути іншим чином окрім кооперації (Гомза, 2018, с. 18).

Таким чином, колективна дія є різновидом колективної поведінки, що має цільову спрямованість. У свою чергу, суспільні рухи є однією з форм колективної дії, що має певний рівень організованості.

1.2. Мобілізація ресурсів до колективних дій і суспільних рухів

1.2.1. Раціональний вибір і мобілізація ресурсів. Дослідження мотивацій, завдяки яким індивіди долучаються до колективних дій і суспільних рухів, дозволяють пояснити причини і виокремити чинники мобілізації ресурсів.

Приватні бажання індивідів щодо речей, які здійснюються колективно, що зумовлюють їхні подальші дії, мають політичні наслідки і відбуваються в соціальному контексті, зумовлюючи певні проблеми колективної дії, пише Майкл Лейвер (Michael Laver) (1997). Джон Елстер (Jon Elster) звертає при цьому увагу на відмінність між бажаннями і можливостями, а також аналізує логіку раціонального вибору (1989).

Джеймс Джаспер (James Jasper) пише, що індивідуальні вибори, які постійно здійснюють організатори і організаторки, учасники і учасниці, прихильники і прихильниці суспільних рухів, чи то експліцитно, чи то емпліцитно, можуть мати або не мати стратегічне значення для розвитку руху, залежно від того, яке значення мають дилеми, у відповідь на які приймаються ці рішення. Тим не менше, частина з рішень мають стратегічне значення і вивчення мотивів, чому були прийняті саме ті, а не інші рішення, є важливим для вивчення суспільних рухів з точки зору не лише структури, у якій вони діють, але й агентності залучених акторів (Jasper, 2004).

Мансур Олсон (Mancur Olson) пише, що стосунки в організаціях мають емоційний або ідеологічний компонент. Наводячи приклад «найважливішого» типу організації – держави – він пише, що патріотизм є найсильнішим з неекономічних мотивів для створення організацій. Спільну вигоду, яку забезпечує держава (зокрема, через функцію захисту, яку забезпечують

військові, поліція, суди) він називає публічним благом, яке характеризується тим, що індивід не може бути відлученим від його споживання з причини того, що він чи вона не платить за нього. Водночас, виробництво і споживання публічного блага можливе лише в групі, тому індивіди вдаються до колективної дії, раціонально обираючи її, для того, щоби створити публічне благо, а також мати можливість скористатися ним (Olson, 2002).

Складністю в такому разі є проблема фрірайдера, коли індивідуальна короткотермінова раціональність може суперечити колективній раціональності: індивід може не долучатися до руху, оскільки у будь-якому разі виграє від його успішності, але не програє від неуспішності, тож може обирати не йти на ризики, пов'язані із участю в русі. Чим більшими є ризики, а також затрати часу і ресурсів, необхідні для участі в русі, тим більшою може стати проблема фрірайдера (Штомка, 2020, с. 246).

Джон МакКарті (John McCarthy) та Майер Залд (Mayer Zald) зазначають, що оскільки суспільні рухи продукують публічне благо, мало індивідів «з власного бажання» беруть на себе роботу з їхнього створення. Відповідно, велику роль відіграють заохочення, механізми чи структури зменшення витрат, а також кар'єрні переваги, які спонукають до колективної поведінки (McCarthy, & Zald, 1977).

Таким чином, долучення до колективної дії заради досягнення спільного блага не завжди є апріорі індивідуально раціональним вибором у короткотерміновій перспективі. Це зумовлює важливість вивчення індивідуальних мотивацій, а також структурних чинників, що є причинами їхнього виникнення.

1.2.2. Види ресурсів. Доступ до ресурсів не лише є одним із ключових чинників, що уможлиблюють вибір індивіда долучитися до колективної дії чи суспільного руху, але і впливає на динаміку розвитку руху і його шанси досягнути успіху.

Боб Едвардс (Bob Edwards) і Джон МакКарті виділяють п'ять ключових типів ресурсів, доступність яких впливає на виникнення суспільних рухів: моральні, культурні, соціально-організаційні, людські, матеріальні (2004).

- Моральні ресурси включають легітимність, солідарну підтримку, співчутливу підтримку і відомість. Моральні ресурси мають зовнішні джерела, хоч інколи рухи можуть успішно виконати завдання з їхнього створення, існує також ризик втрати цих ресурсів в результаті публічних актів несхвалення, неформального несхвалення чи атрофії.
- До культурних ресурсів (що є концептуально близькими до понять габітусу і культурного капіталу) належать репертуари тактик, організаційні шаблони, технічні або стратегічні практичні навички і практичні знання (наприклад, знання, як організувати певний тип заходу, але також культурні артефакти, приміром, фільми чи музика, створені для цілей руху). Культурні ресурси є широко доступними, менш унікальними і доступними для автономного використання без залежності від зовнішніх акторів.
- Соціально-організаційні ресурси включають як навмисне створені, так і апропрійовані соціальні організаційні форми: інфраструктури (пошта, дороги тощо), соціальні мережі, організації (зокрема, формальні організації). Ці ресурси важливі для того, щоби через них здобувати доступ до інших типів ресурсів, наприклад, поширювати інформацію чи рекрутувати волонтерів і волонтерок.
- Людські ресурси включають працю, досвід, навички, експертизу, а також лідерство. Ці ресурси належать індивідам, але можливості

їхнього застосування обмежені спроможностями залучених індивідів до кооперації.

- Матеріальні ресурси включають грошові ресурси, власність, приміщення, обладнання та інвентар.

Едвардс і МакКарті зазначають, що усі ресурси перебувають на континуумі між повною взаємозамінністю і абсолютною незамінністю. Вони також виділяють п'ять механізмів доступу до ресурсів: накопичення (агрегування), самостійне виробництво, кооптація/апропріація, патронаж («шефство», опіка). Оскільки ресурси не є рівномірно розподіленими у суспільстві, наявні соціальні та економічні зв'язки впливають на доступ різних акторів до ресурсів і ймовірність ефективної колективної дії з їхнього боку. Таким чином, успішна мобілізація є легшою для привілейованих груп і середнього класу. Тим не менше, бар'єри не є нездоланими і менший доступ до матеріальних ресурсів може бути компенсований наявністю людських, соціально-організаційних, культурних і моральних ресурсів, в процесі чого збільшується роль людської агентності (Edwards & McCarthy, 2004).

МакКарті та Залд Вони визначають суспільний рух як набір позицій і переконань у суспільстві, які представляють побажання щодо зміни певних елементів соціальної структури та/або розподілу ресурсів у суспільстві. Організація суспільного руху є комплексною або формальною організацією, що ідентифікує свої цілі з побажаннями суспільного руху і намагається досягнути цих цілей. Усі організації суспільних рухів, цілями яких є досягнення побажань суспільного руху, є індустрією суспільного руху. Усі індустрії суспільних рухів у суспільстві, незалежно від того, до яких рухів вони належать, формують сектор суспільних рухів. Послугуючись цими визначеннями, МакКарті та Залд формулюють одинадцять гіпотез про те, як ресурси можуть впливати на суспільні рухи і їхні організаційні структури (1977):

1. Зі збільшенням кількості доступних ресурсів у суспільстві та його елітах, зростає також абсолютна і відносна кількість ресурсів, доступна для сектору суспільних рухів.
2. Чим більшою є абсолютна кількість ресурсів, яка доступна для сектору суспільних рухів, тим більшою є ймовірність виникнення нових індустрій суспільних рухів і організацій суспільних рухів, які змагатимуться за ці ресурси.
3. Незалежно від кількості ресурсів, доступних потенційним зацікавленим прихильникам, чим більшими є ресурси, доступні потенційним усвідомленим прихильникам, тим більш імовірним є виникнення індустрії суспільного руху і організацій суспільного руху, що відповідають на побажання змін.
4. Чим більше організація суспільного руху є залежною від ізольованих учасниць і учасників, тим менш стабільним буде потік ресурсів до цієї організації суспільного руху.
5. Організація суспільного руху, що намагається приєднати до організації і зацікавлених, і усвідомлених учасниць і учасників через структуру з відокремленими структурними підрозділами, що збільшує важливість солідарності, ймовірно, матиме великий рівень напруги і конфліктів.
6. Старіші і організованіші організації суспільного руху більш імовірно, ніж новіші організації суспільного руху продовжуватимуть існування крізь цикли росту і спадання індустрії суспільного руху.
7. Чим більш змагальною є індустрія суспільного руху (що залежить від кількості і розмірів наявних організацій суспільного руху), тим імовірніше нові організації суспільного руху пропонуватимуть вужчі цілі і стратегії.

8. Чим більшим є потік доходів організації суспільного руху, тим більш імовірною є професійність кадрів і команди, а також більшим є розмір цих груп.
9. Чим більшим є сектор суспільних рухів, а також конкретна індустрія суспільного руху, тим більш імовірним є розвиток кар'єр у суспільному русі.
10. Чим більше організація суспільного руху фінансована ізольованими учасниками і учасницями, тим більш імовірно, що зацікавлені прихильники будуть рекрутуватися зі стратегічних міркувань, а не для організаційної роботи.
11. Чим більше організація суспільного руху складається із працівників і працівниць з більшою кількістю часу, яким вони можуть розпоряджатися самостійно, тим більш охоче вони створюватимуть тимчасові об'єднання.

МакКарті та Залд підсумовують, що історичні обставини і патерни попередньої інфраструктури прихильності впливають на стратегії суспільних рухів і їхніх організацій (1977).

Таким чином, для успішного рекруту учасників і досягнення власних цілей суспільним рухам потрібними є різні види ресурсів, частина з яких, втім, є взаємозамінними і конвертованими. Доступ до цих ресурсів може бути зумовленим структурно і мати вплив на індивідуальне прийняття рішень щодо участі в колективній дії або суспільному русі.

1.2.3. Чинники мобілізації. Нерівність у розподілі і доступі до ресурсів, що є необхідними для успішного рекруту учасниць і учасників, а також досягнення цілей, робить важливим вивчення чинників, що впливають на здатність суспільних рухів мобілізувати як ресурси.

Описуючи підхід мобілізації ресурсів, ван Стекеленбург і Кландерманс пишуть, що з його перспективи суспільним рухам необхідні організаційні форми, які можуть знаходити і доставляти ресурси для досягнення їхніх цілей. В рамках цього підходу попередня організованість може розглядатися для

передбачення ймовірності виникнення суспільного руху. Чим краще організованими є люди, тим легше їм буде мобілізувати необхідні ресурси (van Stekelenburg & Klandermans, 2009).

Стівен Льюїс (Steven Lewis) і Роберт Краут (Robert Kraut) пишуть, що патерни соціалізації і особливості попереднього життєвого шляху людей мають вплив на рішення про долучення до активізму. Це відбувається завдяки цінностям та ідеології, що формуються під впливом попередніх життєвих подій і впливають на індивідуальні рішення щодо мобілізації до суспільних рухів у відповідь на запити щодо такої мобілізації чи виникнення можливостей для мобілізації (Lewis & Kraut 1972).

Для вербування знайомих і незнайомих людей до суспільних рухів використовуються різні механізми, пишуть Джеймс Джаспер (James Jasper) і Джейн Поулсен (Jane Poulsen). Для знайомих людей такими механізмами частіше є близькість і наявні зв'язки, натомість для незнайомих – моральні потрясіння або моральний шок, тобто стимулювання в людини сильних почуттів обурення і неспокою, що переконують її долучитися до колективної дії (що, втім, не завжди може означати повноцінне долучення до суспільного руху). Джаспер і Поулсен пишуть, що більшість організаторів і організаторок в першу чергу використовують доступні соціальні мережі і намагаються рекрутувати друзів і подруг, знайомих людей. Водночас, для суспільних рухів, які займаються новими проблемами, починають нові цикли протестів, впроваджують нові пояснювальні рамки чи мають лідерів без великого попереднього досвіду, соціальні мережі будуть менше доступними, тому такі рухи будуть застосовувати альтернативні моделі рекрутування, зокрема, моральні потрясіння. Культурні значення, символи та артефакти, зокрема ті, що спрямовані на моральні потрясіння, відіграють важливу роль як для рекруту учасниць і учасників, так і в процесі розгортання і діяльності суспільних рухів (Jasper & Poulsen, 1995).

Мобілізація до суспільних рухів може відбуватися за допомогою соціальних мереж. За Альберто Мелуччі (Alberto Melucci), колективна

ідентичність, що може ставати основою для виникнення суспільних рухів, не є даністю чи невіддільною сутністю, а результатом обмінів, переговорів, рішень і конфліктів між акторами (1996). Хенк Джонстон (Hank Johnston) і Шун Ліо (Shoon Lio) пишуть, що базою для формування колективної ідентичності є соціальні мережі, в рамках яких здійснюється колективна поведінка (1998).

З метою використання перспективи соціальних мереж для аналізу суспільних рухів, за словами Маріо Діані, мережі можна визначити як набори вузлів (що можуть бути як індивідами, організаціями чи, рідше, іншими одиницями, наприклад, сусідствами), поєднаних певними формами зв'язків (як прямими, так і непрямыми) і розмежовані за певними специфічними критеріями. Активісти і прихильники суспільних рухів зазвичай поєднані приватними і публічними зв'язками до того, як починає розвиватися колективна дія. Персональні зв'язки можуть впливати на рішення долучитися до руху завдяки історії спільних колективних залучень, зокрема, активності в інших рухах, політичних чи соціальних організаціях, публічних установах. З іншого боку, непрямі зв'язки можуть включати участь у тих самих політичних чи соціальних активностях, субкультурах чи контркультурах. Відбуваються дебати про те, чи можуть традиційні (наприклад, телебачення) і електронні медіа і нові форми комунікації впливати на суспільні рухи (про що пише Євгеній Морозов (Evgeny Morozov)); а також чи можуть спільні когнітивні і культурні простори бути незалежним джерелом зв'язків і основою мереж. Мережі можуть створювати можливості для дій через циркулювання інформації про активності, які відбувається, наявні організації, людей, з якими можна контактувати, – і таким чином зменшують практичні витрати на участь. Мережі також можуть бути джерелом соціального тиску на потенційних учасників (інколи також люди діють, оскільки очікують, що інші нічого не робитимуть). Мережі можуть також допомагати також розвитку когнітивних навичок і створювати контекст для соціалізації, сприяти розвитку сильних емоційних переживань (Diani, 2003; Morozov, 2011).

Марк Грановетер (Mark Granovetter) висуває тезу, що можливість індивідів реагувати на виклики, а також мобілізувати ресурси у відповідь на загрози на різні спільнот і суспільств залежить від наявності слабких соціальних зв'язків. Він наводить приклад протестів проти реновації міських районів, які могло вдаватися чи не вдаватися організувати у різних випадках саме через наявність слабких зв'язків, які дозволяють отримати доступ до інших ресурсів, ніж тих, до яких в індивіда уже є доступ. Саме завдяки цьому слабкі зв'язки відіграють важливу роль при мобілізації ресурсів (Granovetter, 1973).

Про роль соціальних мереж для суспільних рухів писав також Мануель Кастельс (Manuel Castells). За його словами, як встановлення домінування, так і спротив встановленню домінування може спиратися на мережеві формування нападу чи захисту, які можуть або бути утвореними спеціально, або реформованими наявними мережами. Такі мережі формують глобальне громадянське суспільство і мережеві суспільні рухи, а також можуть використовуватися у сучасних конфліктах. Він пише, що спроможність успішно застосовувати засоби насильства залежить від мультимедійних комунікаційних мереж, які створюють, формують і поширюють повідомлення і фрейми. Таким чином, соціальні мережі можуть впливати на конструювання систем сприйняття інформації (Castells, 2011).

Аналізуючи важливість мережевих зв'язків для громадських ініціатив в Україні на прикладі міських низових ініціатив, Варвара Поднос виокремлює шість позитивних наслідків мережовості: 1) можливість емоційної підтримки, 2) доступ до спільних і додаткових ресурсів, 3) можливість швидкої мобілізації ресурсів і людей, коли є така потреба, 4) убезпечення від маніпуляцій і некоректного передання інформації, 5) взаємне підсилення, 6) можливість скористатися з переваг займання вигідної позиції у мережі (Поднос, 2017).

Штомпка виділяє поняття міжособистісного простору, що в індивідуальному вимірі означає соціальні відносини, в яких перебуває індивід з іншими індивідами, а в колективному вимірі також суму відносин, що

пов'язують групи, спільноти, організації. Штомпка пише, що для формування характеру індивідів і груп вирішальними є структури відносин у їхньому міжособистісному просторі; а їхні життєві можливості залежать від позитивних і негативних відносин з іншими індивідами. Відповідно, головна рушійна сила усіх соціальних змін перебуває у міжособистісному просторі (Штомпка, 2022).

Таля Блокланд (Talja Blokland) аналізуючи спільноти з перспективи урбаністичних студій доходить до висновку, що спільноти існують не лише як стабільні конструкції з тривалими соціальними зв'язками, а й нетривалими і плінними контактами, які утворюють спільноти через практики (що є особливо помітним з глобалізацією світу). Вона пише про виміри конструювання ідентичності і доступу, через які спільноти утворюються і існують як практики, а не фіксовані утворення (Blokland, 2017).

Волонтерство часто пов'язане з приналежністю до певної місцевості. Біографії індивідів впливають на те, якими є їхні стосунки з місцями, що впливає на патерни волонтерства через конструювання ідентичностей і приналежності. Тим не менше, важливими про цьому є доступ до ресурсів, нерівності у яких можуть приводити до поділів, відчужень і нерівностей, що можуть негативно впливати на мобілізацію до волонтерської активності (Dallimore, Davis, Eichsteller & Mann, 2018).

Даг МакАдам (Doug McAdam) пропонує розрізнення між низькоінтенсивним та високоінтенсивним активізмом, що може відрізнитися за двома шкалами – витратності і ризикованості. Таким чином, активізм може бути високовитратним і низькоризикованим, високовитратним і високоризикованим, низьковитратним і низькоризикованим, а також низьковитратним і високоризикованим. Для залучення до високоризикованої і високовитратної активності важливими є як структурні, так і індивідуальні мотиваційні фактори: інтенсивне ідеологічне утотоження індивіда з цінностями руху, попередня історія активності, ідентичність і створені раніше зв'язки з іншими індивідами спонукають його до участі. Це означає, що

попередній досвід колективної дії і участі у суспільних рухах, хай навіть низькоінтенсивної, збільшує мобілізаційний ресурс для долучення до наступних колективних дій і суспільних рухів (McAdam, 1986).

Таким чином, на спроможність суспільних рухів мобілізувати ресурси можуть впливати такі чинники, як наявні організаційні форми, патерни соціалізації і особливості життєвого шляху індивідів, моральні потрясіння і шок, включеність у соціальні мережі: наявність як сильних, так і слабких, як прямих, так і непрямих зв'язків, наявність зв'язків, через які передається інформація; включеність у локальні спільноти. Включеність індивідів у колективні дії може бути різною з точки зору витратності і ризикованості. При цьому, мобілізація до менш витратних і менш ризикованих дій, з одного боку, може бути простішою, а з іншого боку, цей досвід може сприяти більш інтенсивній участі у майбутньому.

1.3. Мобілізація до громадянського активізму в Україні до 24 лютого 2022 року

1.3.1. Майдан і Революція Гідності. Аналіз колективних дій і суспільних рухів, що відбувалися в Україні раніше, дозволяє оцінити наявність у суспільстві попереднього досвіду, що міг впливати на можливість подальшої мобілізації ресурсів.

Марк Бейсінгер (Mark Beissinger) пише, що Помаранчева революція стала прикладом суспільного руху, до якого долучилися індивіди з різними мотиваціями – національними, громадянськими та економічними, – що були поєднані спільним причинним простором, який утворив різноманітну коаліцію як опозицію до режиму президента Леоніда Кучми. Водночас, участь у Помаранчевій революції була радше одномоментним коливанням у активізмі, ніж довготривалою загальною зміною цінностей і поведінки в суспільстві (Beissinger, 2011).

Помаранчева революція і Революція Гідності виконали інтеграційну роль і сприяли змінам соціально-психологічного тла, зокрема, цінностей українського суспільства. Дослідження Інститут соціології НАНУ виявило, що детермінантами колективної співпраці для вирішення проблем є досвід протестної активності у 2013-2014 роках (тобто, під час Євромайдану) і сформована під впливом цього активна громадянська позиція, наявність протестної солідарності, тобто здатність солідаризуватися з потенційними з потенційними учасниками і учасницями спільних колективних дій, а також відчуття відповідальності за стан справ на території, де живе індивід. З іншого боку, попередній досвід громадської активності не збільшував імовірності некооперативного – тобто, самостійного – вирішення наявних проблем, що можна вважати основою для налагодження горизонтальних способів відповіді на них (Злобіна та ін., 2016).

Іван Гомза і Надія Коваль пишуть, що швидка мобілізація наприкінці 2013 року під час Євромайдану в Україні була зумовлена двома моральними потрясіннями: відмовою від підписання Угоди про асоціацію між Україною, Європейським Союзом та його державами-членами, а також жорстокістю поліції. При цьому, емоційний вплив другого морального потрясіння був більш примітивним, водночас також більше сприяв поширенню невдоволення. При цьому, негативні емоції були радше не спонтанними, а накладалися на попередні погляди і переконання. Це означає, що моральний шок є контекстуально залежним явищем у своєму впливі на мобілізацію ресурсів. З іншого боку, моральний шок у цьому випадку працює в результаті поєднання як емоційних, так і когнітивних факторів, які посилюють одні одних. Таким чином, емоції є важливими механізмами побудови колективної ідентичності для підтримки протесту через встановлення внутрішньої єдності суспільного руху, його відокремлення від антагоністів і глядачів. У свою чергу, моральна складова універсалізовує переконання і служить для мобілізації прихильників, для яких позиція спостереження більше не видається прийнятною (Gomza & Koval, 2015).

Результати опитування учасників Майдану, проведеного 7-8 грудня 2013 року Фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» та Київським міжнародним інститутом соціології підтверджують, що найпопулярнішими мотивами, які спонукали людей доєднатися до акцій протесту були невдоволення жорстким побиттям демонстрантів і демонстранток (70%), а також відмова від підписання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом (54%) (Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва, 2013).

На основі дослідження українського протесту 2013-2014 років Наталія Отріщенко приходять до висновку, що в українському суспільстві можна виокремити кластер індивідів, цінності яких включають турботу про інших, активність і самостійність, готовність працювати на благо спільноти, – які загалом можна назвати постматеріалістичними. З іншого боку, революція дала можливість практикувати ці цінності. Загалом це вказує на потенціал формування горизонтальних ініціатив, який за певних умов може бути мобілізованим (Отріщенко, 2014).

Таким чином, попередні приклади масових мобілізацій індивідів до участі в колективній дії і суспільних рухах, зокрема, Помаранчева революція і Революція Гідності, сприяли зміні цінностей у суспільстві. Досвід такої мобілізації пов'язаний з готовністю працювати на благо спільноти і бути активними, що, зокрема, є передумовою участі в колективних діях для досягнення публічного блага. Приклад Революції Гідності також демонструє, як моральні потрясіння можуть зумовлювати мобілізацію учасниць і учасників до участі у суспільному русі.

1.3.2. Розвиток громадянського суспільства. Наявність організаційної інфраструктури є одним з чинників, що може полегшувати мобілізацію ресурсів до колективної дії. Існування такої інфраструктури в Україні пов'язане з розвитком громадянського суспільства та волонтерського руху допомоги Збройним силам і внутрішньо переміщеним особам, що виник після початку війни з Росією у 2014 році.

Михайло Винницький пише, що протягом 2014 року українці мобілізувалися, забезпечивши через народні краудфандингові кампанії збирали спорядження для війська. Тоді ж виникли і активно розвинулися організації Армія-SOS, Крила Фенікса, Повернись живим, які створили логістичну мережу підтримки Збройних сил та добровольчих батальйонів. «У перші місяці російської агресії без народної мобілізації – і добровольчих батальйонів, і масових зусиль з їхнього постачання – сумнівно, що територіальна оборона України була б настільки успішною» (Винницький, 2021, с. 224).

Наталія Черниш пише, що у 2015-2016 роках в Україні відбулася кристалізація волонтерства як нового різновиду соціальних інститутів, що у 2015 році вийшов на перше місце за рівнем довіри за даними відразу кількох різних загальнонаціональних опитувань громадської думки. Черниш також звертає особливу увагу на роль міжособистісної та міжгрупової довіри, що була основою виникнення інституту волонтерства (Черниш, 2016).

Варвара Поднос і Марія Грищенко, в результаті дослідження мережі взаємодії міських ініціатив у п'яти містах (Київ, Харків, Львів, Одеса та Івано-Франківськ), проведеного у 2016 році, виявили, що 2014 і 2015 роки були роками, коли виникла найбільша кількість організацій та міських соціальних ініціатив із тих, хто взяли участь в дослідженні (Поднос, Грищенко, 2017). Це можна пов'язати із впливом Революції Гідності, а також початку війни на Донбасі, що могли стати факторами мобілізації громадської активності.

За словами Ірини Бекешкіної, хоч громадянське суспільство і є в Україні кількісно відносно нечисельним, прикладом чого є те, що у Революції Гідності

брали участь близько 15% громадян, тим не менше, його «якісною» характеристикою є готовність брати лідерство щодо реалізації суспільних змін. Водночас, після виборів у 2019 році показники довіри до органів влади вперше перевищили показники довіри до громадянського суспільства (які, втім, залишилися теж високими), що створило нову ситуацію для обох сторін і змінило динаміку зв'язків між ними, коли органи влади перестали потребувати взаємодії з громадянським суспільством для підвищення легітимності своїх дій (Бекешкіна, 2019).

За результатами дослідження взаємодії між органами місцевого самоврядування та громадянським суспільством у Харкові, проведеного також у 2018 році, Дарина Пирогова пише, що «велика кількість нових ГО та активних громадян і громадянок з'явилися в місті після подій Євромайдану в 2014 році на хвилі зростання громадянської активності». Важливо, що допомога переселенцям від війни на Донбасі стала тоді одним з найбільш поширених та затребуваних напрямків роботи колективної дії (Пирогова, 2019, 1 квітня, с. 15).

Пирогова також пише, що дослідження взаємодії між органами місцевого самоврядування та громадянським суспільством у Львові, проведене у 2018 році, виявило, що у цьому місті органи місцевого самоврядування підтримують розвиток громадянського суспільства, зокрема, через інституційні і фінансові інструменти. Одним з таких прикладів у дослідженні фігурує Інститут стратегії культури – комунальна установа, створена муніципалітетом у співпраці з профільними громадськими організаціями і активістками та активістами, куди частина з них також прийшла працювати (Пирогова, 2019, 14 лютого, с. 16). Отже, громадянське суспільство мало досвід взаємодії з органами влади не лише національного, але й місцевого рівня, таким чином налагоджуючи мережі зв'язків, що в разі потреби можуть бути застосовані для мобілізації ресурсів обома сторонами.

Олександр Резнік пише, що в українському суспільстві наявні досвіди відстоювання власних інтересів через громадянські практики, найбільш

поширеними серед яких є ті, що мають індивідуалізований характер і не передбачають колективних зусиль. Водночас, до них належать також індивідуально-економічні практики, що передбачають, наприклад, поєднання етики споживання і пожертв на благодійність серед освічених молодих людей у великих містах України, що можуть за словами автора стати базою для демократичного транзиту країни (Резнік, 2021).

Резнік також пише про відмінності у мотиваціях до участі у протестах місцевого і загальнонаціонального значення в Україні. У випадку з місцевими протестами депривація і мотив відновлення соціально-економічної справедливості є основним, натомість етична і моральна складові стосуються лише інтерпретації поняття знедоленості. Натомість, масові протести національного значення тісно пов'язані з емоційними настроями, які набувають екзистенційних форм і стосуються відчуття загрози майбутньому, безвиході. Моральні мотиви проявляються у тому, що життєвий досвід, який не вписується у ціннісну картину індивіда, змушує його чи її вдаватися до колективної дії. Солідаризація відбувається на основі політичних чи геополітичних засад і пов'язана з ідентифікацією у системі свій-чужий (Резнік, 2018).

На основі аналізу даних Інституту соціології НАНУ та фірми «Ukrainian Sociology Service» Резнік приходить до висновку про поєднання двох груп чинників, що впливають на особисту готовність приєднатися до протестів в Україні, що відображає інтенціональний рівень соціальної напруженості. Цими чинниками є ресурсні чинники (членство у громадських організаціях, інтерес до політики тощо) та невдоволеність (оцінка життєвої та політичної ситуації). Водночас, соціальна напруженість не пов'язана з груповими ідентичностями за регіональними чи мовними розмежуваннями (Резнік, 2017). Важливо також, що рішення про приєднання до волонтерської діяльності, особливо, у її низькоінтенсивних формах, може відрізнитися від рішення про приєднання до протестів зважаючи на різні рівні витратності та ризикованості цих колективних дій.

Таким чином, після Революції Гідності і початку війни з Росією у 2014 році в Україні виник новий рух волонтерства для допомоги Збройним силам і внутрішньо переміщеним особам, а також інтенсифікувалися інші форми громадського активізму, що були посилені позитивним досвідом взаємодії з органами влади і зв'язком з місцевими спільнотами. Наявність такого досвіду є одним з чинників, що може сприяти мобілізації до протестної та громадської активності, участі у колективних діях і суспільних рухах.

Зміна звичних форм існування та життєвих устоїв може ставати причиною виникнення колективної поведінки. За наявності стратегічної мотивованості досягнути спільної мети колективна поведінка перетворюється на колективну дію. Організованою формою колективної дії є суспільні рухи.

Ресурси, що їх залучають і репродукують суспільні рухи, можна поділити на 5 типів: моральні, культурні, соціально-організаційні, людські та матеріальні. Теорія мобілізації ресурсів дозволяє розглядати суспільні рухи і колективні дії з точки зору мотивацій людей робити вибір долучатися до них заради досягнення публічного блага. До позитивного рішення їх можуть спонукати досвід попередньої активності і наявні організаційні форми, патерни соціалізації і попереднього життєвого досвіду, моральні потрясіння і соціальні мережі, що допомагають циркулюванню інформації, впливають на переконання і цінності, можуть уможливлювати соціальний тиск.

Помаранчева революція і Революція Гідності були успішними попередніми прикладами мобілізації суспільних рухів в українському суспільстві, а також зумовили ціннісні зміни і розвиток подальшої громадської активності, важливими прикладами якої стало волонтерство для допомоги Збройним силам України і внутрішньо переміщеним особам після початку війни у 2014 році. Частина з цих громадських організацій та ініціатив мала успішних досвід взаємодії з органами місцевого самоврядування і державними органами, що могло посилити їхні мережі і здатність залучати ресурси у разі необхідності.

РОЗДІЛ 2

ВОЛОНТЕРСТВО І ВЗАЄМОДОПОМОГА ПІСЛЯ ПОВНОМАСШТАБНОГО РОСІЙСЬКОГО ВТОРГНЕННЯ В УКРАЇНУ У 2022 РОЦІ

2.1. Методологія і обмеження

Збір емпіричних даних, які були б надійними, валідними і достовірними, може супроводжуватися викликами і обмеженнями у будь-який час, але умови війни, яка є сильним емоційним потрясінням, ускладнюють це завдання додатково, як з методологічної, так і з етичної точок зору.

У цій роботі використано дані, зібрані в рамках дослідження думок, переживань і дій у перші дні повномасштабної війни в Україні, проведеного аналітичним центром Cedos. Його метою було фіксування досвідів, думок і переживань, з огляду на що було обрано якісний дослідницький підхід. Як метод збору даних було використано опитувальник для самозаповнення, оформлений у Google-формі. Авторки аналітичної записки з першими результатами дослідження наступним чином обґрунтовують вибір такого методу (Лазаренко та ін., 2022, с. 6):

«Цей варіант був найпростішим і найзручнішим з точки зору потенційних респондент_ок. Він не мав часового обмеження на проходження опитування, передбачав можливість необов'язкових відповідей і переривання проходження опитування у будь-який момент. Тож загалом такий формат – за наявних умов проведення дослідження – мав бути максимально дружнім до респондент_ок та їхніх переживань. Інформація про дослідження, яка включала посилання на форму для заповнення, поширювалася на сторінках Cedos у соціальних мережах, на особистих сторінках дослідни_ць і в особистій комунікації.»

Опитувальник складався з шести різних блоків, один з яких був присвячений питанням волонтерства і взаємодопомоги. Опитувальник починався з роз'яснення мети дослідження, містив інформацію про конфіденційність відповідей і попередження про питання, що можуть викликати емоційні реакції. Більшість питань передбачала відкриті відповіді, щоби дати можливість опитаним нарatively описати свої мотивації, переживання і думки. Перед початком опитування було проведено пре-тест інструментарію. Опитування проводилося 2-7 березня 2022 року, у ньому взяли участь 555 респондентів і респонденток.

Проведення опитування у воєнний час зумовило низку обмежень і викликів, як з методологічних, так і етичних. Перш за все, метою дослідження був збір переживань і досвідів людей у перші тижні війни «безпосередньо під час розгортання подій, а не ретроспективно». Саме це зумовило вибір дослідницького методу, який був найоптимальнішим, якщо не єдиним із доступних для організації, що провела дослідження, на той час. Це також є причиною використання саме цих даних у цій роботі, адже свідчення людей безпосередньо під час першого і ключового етапу мобілізації до волонтерства і взаємодопомоги дозволяють краще проаналізувати причини мобілізації, ніж свідчення, зібрані ретроспективно.

Другим обмеженням опитування є те, що соціально-демографічні характеристики опитаних не відображають соціально-демографічних характеристик дорослого населення України. Так, серед опитаних більша частка жінок, осіб віком від 20 до 40 років, жителів та жительок великих міст, а також людей, що мають вищу освіту. Відчутну представленість серед опитаних мають люди, що належать до аудиторії Cedos і з більшою імовірністю є більш політично і громадсько активними. Така вибірка не дозволяє робити висновки про поширеність соціальних явищ і феноменів, але може бути використана для виокремлення мотивацій участі у колективних діях, що є завданням цієї роботи. Через те, що для заповнення опитувальника потрібно було виділити певний час і мати доступ до інтернету, можливість

його заповнити була доступною для людей, що перебували у безпечних або відносно безпечних умовах у цей період. Зважаючи на емоційний стан людей, воєнні дії і масштабні переселення, які відбувалися під час перших двох тижнів після повномасштабного вторгнення Росії в Україну, проведення національних репрезентативних опитувань у цей час було вкрай ускладнене.

Ще одне обмеження пов'язане з тим, що респонденти і респондентки самостійно заповнювали опитувальник із більшістю відкритих питань. Авторки аналітичної записки з першими результатами дослідження зазначають, що «фіксація своїх переживань на письмі неunikно сприяє більшій наративізації оповіді та спонукає раціоналізувати пережите» (Лазаренко та ін., 2022, с. 6). Включеність дослідників і дослідниць у переживання явищ, які були предметом дослідження, може зумовлювати когнітивні і досвідові викривлення і, з одного боку, впливати на аналіз і інтерпретації даних, а з іншого боку, сприяти більшій чутливості при роботі з даними.

Для доповнення даних, зібраних Cedos 2-7 березня, у роботі використовуються також дані другої хвилі опитування Cedos, проведеного за такою ж методологією протягом 5-22 травня. Тоді було опитано 335 респондентів і респонденток. Їй властиві схожі методологічні обмеження, однак організатори дослідження прийняли рішення не змінювати методологію для можливості порівняння результатів першої і другої хвилі збору даних.

Таким чином, у цій роботі використані дані, у цій роботі використані емпіричні дані, що, хоч і мають низку обмежень, але є у своєму роді унікальними і завдяки цьому дозволяють досягнути поставлених цілей.

2.2. Форми волонтерства і взаємодопомоги у відповідь на повномасштабне російське вторгнення в Україну у 2022 році

Для ідентифікації ресурсів, що були доступні та мобілізовані у перші тижні повномасштабного російського вторгнення в Україну у 2022 році, важливим є аналіз форм волонтерства і взаємодопомоги, що виникли у цей час.

Серед учасників і учасниць першої хвилі опитування Cedos, проведеної на другий тиждень після 24 лютого 2022 року, 80% зазначили, що допомагали іншим людям або займалися волонтерством з часу початку повномасштабної війни. Інші 20% зазначили, що не робили цього. Попри те, що такий розподіл міг не збігатися з розподілом серед всього населення України за цією ознакою, зібрані дані може бути доречно використати для аналізу саме досвідів волонтерства і взаємодопомоги, які були краще представлені у вибірці.

За результатами опитування проєкту MOBILISE, проведеного в рамках омнібусу КМІС 19-24 травня 2022 року, після 24 лютого 2022 року 60% опитаних робили грошові пожертви, 32% займалися волонтерством у спільноті, 3% брали участь в акціях громадської непокори, наприклад, демонстраціях, протестах, маршах (MOBILISE, 2022).

Учасниць і учасників опитування Cedos також попросили відповісти, як саме і кому вони допомагали; яким саме волонтерством займалися. Отримані відповіді були дуже різноманітними і їх можна класифікувати у різний спосіб.

- У першу чергу, відрізнялася кількість різних перелічених активностей: частина опитаних вказували лише одну активність, інші – декілька, частина перераховувала багато різних справ.
- Відмінним було також те, чи пов'язані перелічені активності з професійною діяльністю опитаних: частина активностей була пов'язана напряму з професійною діяльністю чи специфічними професійними компетенціями, які мали опитані (наприклад, переклад, комунікації, логістика, менеджмент), а частина не потребувала професійних навичок чи підготовки або була легкою

до опанування (наприклад, розповсюдження інформації, приготування їжі, плетіння маскувальних сіток, сортування гуманітарної допомоги).

- Різні волонтерські активності відрізняються також за тим, чи потребують або передбачають вони взаємодію з іншими людьми (наприклад, допомога Збройним силам у зведенні барикад, чергування у координаційних волонтерських пунктах, організація логістики), чи можуть здійснюватися індивідуально і незалежно (наприклад, поширення інформації, фінансові пожертви, участь у ДДОС-атаках).
- Частина активностей передбачала необхідність наявності додаткових ресурсів (наприклад, автомобіля чи водійських прав, зв'язків, знання іноземних мов, грошей, речей, які можна пожертвувати, приміщень, які можна віддати у користування, комп'ютера), тоді як до інших можна було долучитися, маючи лише свій людський ресурс.
- Різні активності передбачали різний рівень залученості: для здійснення ДДОС-атак необхідно було просто тримати відкритою вкладку у браузері; переказ коштів чи поширення інформації вимагали одномоментного залучення; тоді як інші потребували довгої тривалої роботи (наприклад, плетіння маскувальних сіток, готування їжі, чергування).
- Деякі активності передбачали виключно фізичну роботу (будівництво барикад, шиття), тоді як інші передбачали передовсім інтелектуальну залученість.
- До певних активностей можна було долучитися у будь-який час за власним бажанням, деякі відбувалися у чітко визначені часові проміжки, інші передбачали змінюване чергування чи попередній запис.

- Ще одним способом класифікації активностей можуть бути їхні адресати: Збройні сили України, переселенці і переселенки, люди, які не переселялися, але потребують допомоги, медичні і соціальні інституції. Частина допомоги надавалася знайомим людям чи інституціям через особисті зв'язки, частина – незнайомим. Частина надавалася адресно, частина – без знання, хто буде кінцевими отримувачами або отримувачками.

Дуже різноманітними були власне види активностей, про які зазначали опитані. За змістом діяльності їх можна згрупувати наступним чином.

1. Сусідська взаємодопомога. Перший вид волонтерства і допомоги пов'язаних з сусідством. Сюди належав догляд за житлом сусідів; а також допомога сусідам і сусідкам (в першу чергу, літнім людям, тим, хто потребує догляду), консьєржкам і консьєржам: купування і передавання продуктів, ліків та інших необхідних речей.

До сусідських практик належить також діяльність, пов'язана з утриманням сховищ. Йшлося, зокрема, про допомогу в облаштуванні комфортніших умов у сховищі; зберігання ключа від сховища і несення відповідальності за те, щоби у випадку тривоги прийти до сховища першим чи першою і відчинити його; чергування у сховищі.

Деякі опитувані повідомляли про практики колективного забезпечення безпеки разом із сусідами і сусідками («загальні завдання по безпеці дому», як написав один з опитаних). Прикладами такої активності була облаштування постів навколо житлового комплексу, патрулювання житлового комплексу, контроль камер спостереження і реагування за потреби.

2. Допомога Збройним силам України фізичною працею. Ще одним видом волонтерства була допомога Збройним силам України у створенні захисних споруд чи оборонних засобів: допомога в створенні укріплень; створення коктейлів Молотова; передавання пляшок для створення коктейлів Молотова; збір пляшок для створення коктейлів Молотова.

3. *Трансформація професійної діяльності.* Одним зі способів волонтерства було використання професійної діяльності для нових цілей, зокрема, надання безкоштовних професійних консультацій, надання послуг і створення товарів (об'єктів мистецтва) з оплатою у вигляді пожертви на Збройні сили України.

До волонтерства і допомоги, пов'язаної з професійною діяльністю, можна віднести також випадки, коли організація чи установа, де працювала людина, перелаштувалася або почала додатково займатися допомогою волонтерам чи гуманітарною допомогою. Відповідно, робота людей, які працюють у таких організаціях, була переспрямована на нові цілі чи види діяльності, могла змінитися суть виконуваної роботи. Так, одна людина повідомила, що включилася у адміністративну роботу організації, в якій вона працює і яка допомагає волонтерам. Інша людина написала, що її фірма збирає одяг, їжу, медикаменти і амуніцію для воєнних і переселенців та переселенок, тож її робота тепер також пов'язана із виконанням цих завдань. Ще одна людина відповіла, що працює у міжнародній громадській організації, яка займається наданням допомоги.

4. *Навчання.* Навчання інших людей невідкладній допомозі стало способом волонтерства ще для частини опитаних. У різних відповідях йшлося як про безпосереднє проведення навчання, так і про створення відповідних навчальних матеріалів, наприклад, брошур.

5. *Психологічна підтримка.* Для багатьох людей формою допомоги іншим стала психологічна підтримка. З одного боку, йдеться про професійну психологічну допомогу від людей, які мають відповідний фах. З іншого боку, непрофесійну підтримку, тобто спілкування для розради, підтримки емоційного стану інших людей у час складних емоційних переживань. Низка опитаних прямо зазначали, що надають «емоційну підтримку рідних», «підтримують людей морально», «підтримують психологічно». Дехто казали, що «втішають людей».

До психологічної підтримки можна також віднести допомогу з прийняттям рішень і допомогу з орієнтуванням у новій незрозумілій реальності. Так, одна людина зазначила, що вмовляла друзів виїхати із небезпечних міст, завдяки чому ті виїхали. Інший опитаний зазначив, що «займається аналітикою і прогнозуванням ситуації для рідних». У новій незвичній ситуації, що викликала шок, для багатьох людей було складно зрозуміти і осмислити події, які відбуваються. Допомога із цим могла бути також помічною для поліпшення емоційного стану, адже розуміння ситуації і можливих подальших подій повертає відчуття контролю за власним життям, що є важливим для виходу зі складних емоційних ситуацій.

Емоційна підтримка є частиною роботи по турботі. Були також інші випадки допомоги зі здійсненням такої роботи, наприклад, одна опитана написала, що «читала казку дітям через Zoom».

До емоційної роботи можна також віднести підготовку до можливих майбутніх подій. Зокрема, один з опитаних повідомив про відпрацювання моделей поведінки за міжнародними нормами.

б. Збір, сортування і пакування воєнного спорядження і гуманітарної допомоги. Збір необхідних речей для переселенців і переселенок, воєнних, людей та інституцій (наприклад, дитячого будинку, госпіталю), які потребували допомоги став ще однією формою допомоги і волонтерства. Частина людей віддавала речі, які їм раніше належали, частина шукала і купляла нові речі відповідно до потреб. У випадках, коли не йшлося про воєнних, таку діяльність називали «збором гуманітарної допомоги».

Серед речей, які були предметом збору, опитувані згадували засоби гігієни (серветки, станки для гоління), ліки і медикаменти, канцелярію, одяг (зокрема, шкарпетки), обігрівачі, посуд, миючі засоби. Частина такої допомоги була універсальною (людина знала, що певні речі в принципі є необхідними і віддавала або купувала їх, передаючи місце збору), частина допомоги була більш адресною і стосувалася точкових запитів конкретних людей (наприклад, одна людина віддала переноску для кішки знайомій).

Із цим також пов'язана робота із сортування і пакування гуманітарної допомоги, до якої була залучена частина людей.

Окрім збору і купівлі речей, частина людей долучалася до пошиття і створення необхідних речей (передовсім, для Збройних сил України і переселенців та переселенок), як індивідуально, так і колективно (на спеціально обладнаних швейних виробництвах). Зокрема, йшлося про плетіння маскувальних сіток (а також збір тканини для маскувальних сіток); пошиття спальників, розгрузок, матраців, подушок, ковдр, балаклав, марлевих пов'язок, шкарпеток, шапок. Одна людина повідомила, що допомагала заготовляти перев'язувальний матеріал у лікарні.

7. Приготування їжі. Із гуманітарною допомогою пов'язане також готування їжі: для воєнних, лікарень, переселенців і переселенок, – як самостійне приготування, так і робота на волонтерських кухнях. Частина людей долучалася також до розвезення і роздачі їжі і гарячих напоїв воєнним чи людям, які цього потребують. Серед відповідей йшлося також про годування тварин, зокрема, підгодовування вуличних котів.

8. Допомога комерційним закладам. Деякі люди допомагали комерційним закладам, зокрема магазинам, у яких міг збільшитися потік людей (у регіонах, куди приїжджали переселенці та переселенки) або зменшитися кількість працівниць і працівників (у регіонах, звідки виїжджали). Так, кілька опитаних зазначили, що допомагали продавцям і продавчиням, допомагали з викладенням товарів. Одна людина «працювала в магазині безкоштовно у вихідні і під час відпустки, щоб допомогти зняти навантаження від потоку людей».

9. Фінансові пожертви. Грошова допомога мала різних адресатів: Збройні сили України; гуманітарні потреби: для людей і тварин; родини загиблих воєнних; журналісти та інформаційні ініціативи. Це могла бути як адресна допомога людям, яких особисто знають, так і незнайомим людям, які здійснюють збір коштів (у тому числі, не знайомим особисто, але яким можна довіряти завдяки порадам інших людей); благодійним і волонтерським

організаціям (найчастіше згодувався фонд «Повернись живим»); на пряму державі і державним структурам (на спеціальний рахунок, відкритий Національним банком України; на рахунок, відкритий міською радою; на рахунок військової частини). Опитані окремо зазначили про використання спеціальних можливостей здійснювати пожертви, зокрема, перерахувати гроші, отримані за державною програмою «ЄПідтримка» (так звана «ковідна тисяча» – державна допомога людям, які пройшли вакцинацію від коронавірусної хвороби 2019 року); перерахувати кошти, накопичені на бонусному рахунку у Приватбанку; перерахувати кошти через державний додаток «Дія».

Окрім безпосередньо пожертв своїх власних коштів, частина опитаних займалася також пошуком коштів і допомогою зі збору коштів. Наприклад, одна людина розповіла, що змогла «залучити до гуманітарного проекту велике фінансування зі своєї роботи», інша людина повідомила, що «допомагала журналістам знайти кошти на поточну роботу».

10. Інформаційна робота. Одним з найпоширеніших видів волонтерства була інформаційна робота. Частина людей навіть казала про залучення до «інформаційних військ України». В першу чергу, йдеться про створення контенту. До цього виду діяльності належало написання текстів, статей; переклад; створення і озвучування відео; дизайн, створення ілюстрацій (зокрема, мемів); створення аудіозаписів казок для дітей. Декілька опитаних зазначили, що займалися створенням, модерацією і адмініструванням інтернет-груп і чатів. Серед відповідей фігурувало також волонтерство в медіа, допомога іноземним журналістам.

Частиною інформаційної роботи став також збір свідчень, зокрема, збір інтерв'ю для журналістських проєктів, фіксування досвідів переживання війни різними людьми. Одна людина зазначила, що працювала над «збором даних для майбутнього трибуналу».

До інформаційної роботи відноситься також розповсюдження інформації: новин, запитів на допомогу і пропозицій допомоги, корисної

інформації і порад, підбадьорливих матеріалів. Одна людина розповіла, що надавала інформацію переселенцям і переселенкам, розповідала про місцеві особливості і таким чином допомагала зорієнтуватися на новому місці. Частина людей не лише сама поширювала інформацію, але й надсилала звернення до відомих людей з проханнями про поширення інформації.

Особливим видом інформаційної діяльності була робота з закордонними аудиторіями. Так опитані зазначали, що писали іноземним друзям і подругам, партнерам і клієнтам, поширювали інформацію своїми міжнародними контактами. Деякі люди повідомляли, що давали інтерв'ю іноземним журналістам або розсилали інформацію закордонним ЗМІ. Серед закордонних контактів опитані особливо виділяли контакти з людьми із Росії. Наприклад, люди зазначали, що «намагалися достукатися до росіян, показати і розказати їм, що насправді відбувається», «писали блогерам та діячам з проханням не мовчати», створювали таргетовану рекламу на жителів і жительок Росії. Одна людина повідомила, що додала близько 750 міток на Google Maps з фото/відео російських військовополонених у містах їхнього народження із закликом до їхніх рідних забрати їх забрати і посиланнями на українські ресурси з інформацією для родичів військовополонених.

Одним з видів допомоги було також надання інформації про переміщення і розташування російської військової техніки, про що просили органи державної влади і Збройні сили України.

11. Кібер-діяльність. Діяльність у цифровому середовищі стала одним з поширених видів волонтерства ще у перші дні. Вони була підтримувана Міністерством цифрової трансформації України, а також різними волонтерськими координаційними ініціативами. З'явився навіть термін «кібервійська».

Основою цієї діяльності стало надсилання скарг для блокування ботів або тих, кого вважали ботами, а також загалом проросійських чи російських інтернет-користувачів або користувачок, а також тих, кого підозрювали у диверсійній діяльності, проросійських поглядах чи роботі на Росію

(наприклад, через інформування про пересування українських воєнних). Серед інших активностей було також знищення міток в Гугл-картах (щоб ускладнити наведення вогню і орієнтування диверсійних груп).

Однією з популярних кібер-активностей стала участь у ДДОС-атаках на російські ресурси, для чого було створено кілька інструкцій і спеціальних сайтів. Кілька респондентів спеціально згадали, що крім власної залученості у таку діяльність вони також навчили цьому знайомих людей, які мали нижчий рівень комп'ютерної грамотності, у першу чергу, своїх батьків.

Частиною роботи у цифровому середовищі було також виконання завдань, що потребують професійних знань і підготовки, зокрема, програмування, наприклад, для створення комп'ютерних застосунків «для допомоги».

12. Надання житла. Для частини людей допомога була пов'язана із наданням свого житла для розміщення людей (як знайомих, так і незнайомих), тварин, речей, а також догляду за ними чи допомоги їм. Так, кілька людей вказали, що забрали до себе жити покинутих тварин.

Люди, які не надавали власне житло для розміщення переселенців і переселенок, могли давати своє житло у часткове використання або використовувати його можливості на користь інших людей. До такої діяльності належить допомога з пранням речей або надання у користування гарячим душем для людей, які розмістилися у прихистку неподалік, де можливості прийняти душ немає.

13. Політичні дії. Окремим видом активності були політичні дії, зокрема, підписування петицій, участь у мітингах.

14. Координаційна робота і менеджмент. Координаційна робота варіювалася від виконання ключових функцій, тобто керівництва волонтерськими штабами, до участі в координації людей, роботі в координаційних волонтерських центрах або індивідуальній незалежній координації різних людей між собою. Координаційна робота стосувалася потреб, поставок, перевезень. Вона включала пошук необхідних речей (у тому

числі, за кордоном), зведення і знайомство потрібних людей чи ініціатив між собою, обмін контактами, залучення людей, допомога з документами.

Важливою частиною роботи координаційних мереж було опрацювання різних запитів від знайомих і незнайомих людей (або знайомих людей, які просили за своїх знайомих чи знайомих своїх знайомих). Найпоширенішими варіантами було 1) допомога з пошуком житла і 2) допомога з переміщеннями (зокрема, для евакуації): пошуком транспорту, супутників, інформації. Наприклад, одна людина зазначила: «Я роблю трекінг переміщень багатьох моїх знайомих, які мені не байдужі, і беру на себе частину їх логістики».

Частиною координаційної діяльності була також робота на гарячих лініях.

Подібною до координаційної була також організаційна робота, коли люди брали на себе відповідальність за організацію певних процесів, у яких була необхідність. Наприклад, одна людина повідомила, що «організувала з партнерами зі Словаччини процес навчання учнів і учениць українських шкіл, що перебувають на території Словаччини».

Деякі люди приходили у волонтерські координаційні центри і виконували роботу, яка там є необхідною, наприклад, прибирали приміщення для прийому переселенок і переселенців.

15. Перевезення вантажів і людей, евакуація. Одним з важливих видів допомоги стали перевезення. Вантажами могли бути товари, які потрібно було перевезти з одного магазину в інший; гуманітарна допомога; вантажі для Збройних сил України. Крім перевезень вантажів, здійснювалося також перевезення людей: як допомога з евакуацією у інші населені пункти, так і перевезення в межах міст в умовах поганої роботи громадського транспорту.

16. Здавання крові. Одним з видів допомоги було також здавання крові.

17. Молитва. Одна людина вказала, що її способом допомоги була, серед інших речей, молитва.

Результати опитування проєкту MOBILISE містять перелік інших відповідей на питання про волонтерські активності, якими опитані займалися

після 24 лютого 2022 року, що вкладається у запропоновану категоризацію видів волонтерства і допомоги у перші тижні війни. Як в опитуванні MOBILISE, так і в другій хвилі збору даних дослідження Cedos, обидва з яких відбулися у травні 2022 року фігурував також ще один вид волонтерства – допомога із прибиранням і розбиранням руйнувань у звільнених населених пунктах. Оскільки цей вид діяльності став можливим після того, як розпочався процес звільнення населених пунктів наприкінці березня, він не траплявся раніше (MOBILISE, 2022).

Таким чином, у відповідь на повномасштабне російське вторгнення в Україну у 2022 році були мобілізовані різні види ресурсів: моральні, культурні, соціально-організаційні, людські та матеріальні. Мобілізації і примноженню моральних ресурсів сприяла поширеність волонтерства у вигляді інформаційної роботи, яка допомагала розповсюджувати мотиваційні повідомлення та інформацію загалом. Мобілізація культурних ресурсів відбулася за допомогою, у тому числі, трансформації професійної діяльності у волонтерську і залучення професійних спільнот і організацій; навчання. Мобілізація соціально-організаційних ресурсів відбулася завдяки сусідським мережам та спільнотам, активованим сусідською взаємодопомогою; координаційній і менеджерській діяльності; волонтерській логістиці та перевезенням. Мобілізації людських ресурсів сприяло інформаційне волонтерство. У свою чергу, залучення людських ресурсів зробило можливим покриття широкого переліку потреб у інших ресурсах завдяки різним видам діяльності включаючи сусідську взаємодопомогу, допомогу фізичною працею, сортування і пакування, приготування їжі, допомогу комерційним закладам, політичні дії та інші. Мобілізація матеріальних ресурсів була одним із завдань, на які були спрямовані зусилля, зокрема, зі збору фінансових пожертв, збору гуманітарної допомоги, пошуку житла для розміщення вимушених переселенців і переселенок. Водночас, усі інші ресурси (включаючи моральні, культурні, соціально-організаційні та людські) були залучені для

примноження матеріальних ресурсів, потреба у яких була однією з причин колективних дій.

2.3. Організація волонтерства і взаємодопомоги у відповідь на повномасштабне російське вторгнення в Україну у 2022 році

Розгляд тенденцій організації діяльності з волонтерства та взаємодопомоги може допомогти виокремити шляхи мобілізації, а також чинники, що мали вплив на долучення до колективної дії.

Відповідаючи на питання, як саме вони волонтерили чи допомагали, частина людей, опитаних Cedos, розповідали про логіку свого підходу до здійснення волонтерства: яким чином вони обирали, що робити і чого не робити, як організовували свою волонтерську діяльність. Виходячи з цього, можна виокремити кілька тенденцій щодо організації цієї діяльності.

Першою тенденцією є зв'язок між волонтерством і допомогою та гендерними ролями. Одна людина зазначила, що у їхній сім'ї за волонтерство відповідає чоловік, тому вона цим не займається. Ще одна людина згадала участь чоловіка у територіальній обороні як волонтерський внесок всієї її сім'ї. З іншого боку, уявлення про гендерні ролі впливали також на те, яку саме роботу виконували чоловіки та жінки. Крім цього, вони були також мотивацією до волонтерської діяльності – деякі жінки називали це своїм видом внеску у перемогу; для деяких чоловіків, які непридатні до військової служби або яким відмовили у записі на військову службу у перші дні після 24 лютого, волонтерство також було способом відчувати належність до спільної справи і реалізувати себе.

Другою тенденцією можна назвати те, що частина опитаних розповіли про те, яку вони допомогу надають або до яких волонтерських активностей долучені, але відповіли негативно на питання про те, чи допомагають комусь або чи займаються волонтерством. Деякі люди не були впевнені, чи можна називати волонтерством або допомогою те, що вони роблять. Частина людей

могла не вважати і не ідентифікувати свою залученість до колективної поведінки як допомогу чи волонтерську діяльність, участь у більшому суспільному русі.

«До мене приїхали друзі з Маріуполя і я допомагала їм, але я не знаю, чи це можна назвати волонтерством.»

Частина людей також висловлювала сумніви у тому, що їхня робота є важливою і корисною чи достатньою. Одним з можливих пояснень для цього може бути порівняння з внеском інших людей. У випадку порівняння з воєнними, які ризикують своїм життям, волонтерство може здаватися не таким важливим чи корисним.

«Шукаю медикаменти і снаряду для військових. Не впевнена, що поки вийшло щось корисне, але планую далі працювати ручками (хочу знайти місце, де роблять коктейлі або плетуть сітки).»

«Допомагала грошима. Чоловік поселив у квартирі біженців. Але це всерівно мало.»

Третя тенденція полягала у тому, що багато людей намагалися зробити всі можливі і доступні для них справи, спробувати записатися чи долучитися до всіх видів допомоги, які були для них доступними чи які вони знайшли, у тому числі, випадково. При цьому, вони використовували всі наявні мережі зв'язків для пошуку способів допомоги.

«Допомагали розкидати шини бійцям тероборони, допомагали людям, якщо просили про допомогу. Подавав свої заявки на допомогу про волонтерство.»

«Намагаюсь робити невеличкі справи: якщо бачу в соціальних мережах запит, з яким можу допомогти – роблю це (шукала контакти, допомагала інформацією, дистанційно допомагала з логістикою персональних потреб знайомих, читала дітям казки через зум, роблю аудіозаписи казок для ТГ-каналу).»

«Я зустріла польських волонтерів у торговельному центрі і зробила закупівлю за списком, що вони дали.»

«Я сиджу вдома, тому згуртувала весь будинок, відстежую будинковий чат, виявила, хто в домі найбільше потребує допомоги – старі та малі, хто не може стояти у черзі годинами; пересилаю повідомлення про надання допомоги з Телеграм у ФБ (люди мого віку частіше ним користуються), заповнюю волонтерські форми для тих, хто не може, або не вміє цього робити...»

При цьому, саме наявність контактів і включеність до попередніх мереж контактів відігравала важливу роль як для пошуку справ, до яких можна долучитися, так і для полегшення власне самої волонтерської роботи.

«Брала участь у соціальному житті свого села – ми спілкувались із людьми, намагались їх заспокоїти, допомагали з їжею.»

«Контактами, раніше працювала з регіонами і допомогала людям шукати житло в інших містах.»

«Збір, структурування і поширення інформації через адресні особисті контакти.»

Низка опитаних зазначали, що їм відмовляли в певних місцях, де вони пропонували допомогу, тож вони продовжували пошуки або мають сподівання на успіх у майбутньому.

«Записалась в резерв місцевого гуманітарного штабу, руки там зараз не потрібні.»

«Допомагали ТО [територіальній обороні] один раз. Більше не знадобилось. Намагались ще в деяких місцях, але не підходжу.»

«Дуже хотіла б долучитись до вагомшої допомоги. Але зараз запити волонтерства швидко закривають і місця куди я хотіла податись вже не потребують допомоги.»

Подібні відмови могли ставати причиною сумнівів у власній корисності і ефективності, викликати відчуття безпорадності.

«Якщо ж якісь потреби у чаті дому, але у нас ті, хто залишився швидше за мене розбирають усі задачі, на щастя. [...] Відчуваю

трохи безпорадність зараз і думаю як системно і більше можу вплинути на перебіг подій.»

Неможливість долучитися до одних видів волонтерства ставала причиною обрати інші види. На обрання виду волонтерства впливає також наявність відповідних ресурсів або їхнє вичерпування. Це може бути однією з причин зміни виду волонтерської активності. Люди могли почати займатися однією активністю, але в процесі роботи над нею зрозуміти, що можуть бути більш ефективні або що їм більше підходить інша діяльність, тому переключитися на неї.

«Скидаю гроші фондам, волонтерським групам, окремим людям незнайомим. Намагалась додати. Викладаю важливу інформацію в інстаграмі – про волонтерство, допомогу, потреби тощо. Волонтерить активно вживу не починала – бо у Львові вистачає добровольців, просто ніде не потрібна. Матеріалами чи провізією теж не можу забезпечувати, бо нема чим.»

«Допомагала перевезти для територіальної оборони допомогу, але в цей момент були вибухи та сирена, я злякалася бути поза домом із сином у такі моменти. Тож вирішила таким не займатись більше. Через Інстаграм спілкуюся з колегами фотографами з США та Європи та збираю фінансову допомогу. Вже є добрі результати.»

«Зараз думаю, де прикластися руками і часом, бо інші ресурси вичерпую.»

Четвертою тенденцією можна виділити відсутність емоційних ресурсів у частини людей, яку вони зазначали як причину, чому не можуть волонтерити або надавати допомогу, або чому не можуть долучатися до певних видів волонтерської діяльності, зокрема, тих, які передбачають взаємодію з іншими людьми.

«Допомагав до війни, а зараз немає настрою.»

«Хотіла плести сітки чи готувати їжу, але страшно йти до людей.»

«Я перевела всі гроші з картки Є-підтримка, всі свої бонуси з Приватбанку та ще трохи грошей на допомогу Армії. Це менше, що я можу зробити зараз. На фізичну допомогу поки що немає жодних сил.»

В рамках другої хвилі опитування Cedos у респондентів і респонденток додатково запитували, як була організована їхня волонтерська діяльність, як вони прийняли рішення, до якої саме волонтерської діяльності залучитися, що на це вплинуло. На основі відповідей на це питання можна виокремити кілька шляхів рекрутування до волонтерства.

1. Піти у найближчий волонтерський штаб чи пункт і долучитися до його діяльності. Одна людина також написала, що пішла у найближчу військову частину і спитала, чим можна допомогти.
2. Продовжити діяльність, якою займалися раніше, від початку війни у 2014 році; використати соціальні мережі і досвід мобілізації під час Революції Гідності.
3. Запропонувати допомогу, відгукнутися на пропозицію долучитися, долучитися до знайомих, які займаються волонтерською діяльністю.
4. Долучитися через професійні мережі, на робочому місці або одному з попередніх робочих місць, де була організована волонтерська діяльність.
5. Долучитися до районного волонтерського чату для задоволення власних потреб, але почати відгукуватися на запити інших людей про допомогу, які вони писали у цей чат.
6. Поступово збільшувати інтенсивності залучення: наприклад, одна людина написала, що принесла речі у волонтерський штаб, а в результаті цього вирішила залишитися і допомагати більше.

7. Побачити інформацію про волонтерську ініціативу або оголошення про пошук людей у соціальних або традиційних медіа і долучитися.

Таким чином, досвід попередньої активності, наявні соціальні мережі (у тому числі, професійні, локальні, як сильні, так і слабкі) та організаційна інфраструктура, патерни соціалізації і уявлення про гендерні ролі мали вплив на мобілізацію до волонтерства і взаємодопомоги у відповідь на повномасштабне російське вторгнення в Україну у 2022 році.

2.4. Мотивація до волонтерства і взаємодопомоги у відповідь на повномасштабне російське вторгнення в Україну у 2022 році

Аналіз мотивацій індивідів під час прийняття рішень про долучення чи недолучення до колективної дії дозволяє ідентифікувати чинники, які могли вплинути на ці рішення.

Учасницям і учасникам опитування Cedos було поставлено запитання, чому вони почали допомагати іншим людям або займатися волонтерством. На основі відповідей на це питання можна виокремити наступні варіанти мотивацій.

1. Копінгова стратегія, тобто спосіб справитися зі стресом. Однією з мотивацій допомагати іншим чи займатися волонтерством для опитаних було «бажання зайняти себе чимось». 24 лютого люди пережили новий для них досвід, що викликав сильні емоції. Такими емоціями, зокрема, були тривога, страх, розгубленість, апатія, злість і ненависть, спустошення і втома (Лазаренко та ін., 2022, с. 18-22).

Частина роботи чи попередніх зайнятостей перестала бути актуальною. З іншого боку, з'явилися чи посилися інші практики – зокрема, постійне слідкування за новинами (що також було однією з копінгових стратегій для боротьби зі стресом і відновлення контролю за ситуацією). Скасування попередніх планів, невпевність у завтрашньому дні, екзистенційний страх,

невизначеність і сильний стрес посилювали відчуття безпорадності перед подіями, які мало залежать від кожної конкретної людини, але мають великий вплив на її життя. Опитані зазначали, що бездіяльність їх ще більше демотивувала.

«Тяжко відчувати безпорадність.»

«Хочеться активніше включатись, відчувати рух. Бо інакше починає затягувати в якийсь омут, стає все складніше поворушитись, щось зробити, відреагувати.»

Деякі люди прямо зазначали, що їм було важко «сидіти без діла» і це демотивувало їх.

«Мені приємно не сидіти без діла зараз.»

«Бо якщо нічого не робити, їде дах»

Частина людей зазначали, що для них було важко справитися з думками стосовно поточних подій. Неможливість дати собі раду з поясненням подій, які не є раціональними або вчинків, які суперечать цінностям людини, ускладнює можливість обдумати ситуацію, раціоналізувати її для себе і переключитися на щось інше. Волонтерство в такому разі може стати способом переключитися і почати думати про щось інше.

«Я шукав спосіб не сидіти з думками в своїй голові.»

Фактором, що посилював стрес, для багатьох людей було читання новин (як через ЗМІ, так і через соціальні мережі, чати). Вони зазначали, що включеність у волонтерство чи допомогу стала для них способом відволіктися і перестати читати новини, що позитивно впливало на їхній емоційний стан.

«Відволікає від щогодинного моніторингу чатів, новин.»

«Бо мені набридло читати та я хотіла щось робити для скорішої перемоги, справедливості.»

У цій ситуації волонтерство чи допомога іншим людям стала, по-перше, діяльністю, якою можна себе зайняти, що саме по собі допомагає відновити контроль за ситуацією.

«Бо страх сковує, рух і відчуття що хоч щось робиш – трошки допомагає видихнути.»

«Бажання зайняти себе чимось.»

По-друге, ця діяльність є спрямованою безпосередньо на причину стресу і тривоги, є частиною внеску у вирішення ситуації, що посилює відчуття контролю за ситуацією і додає агентності стосовно ситуації, свого життя і свого майбутнього.

«Це допомагає триматися і дає відчуття суб'єктності. Стараюсь волонтерити не як у перші кілька днів, хаотично і безтолково, а концентруватись на важливому.»

«Бути зайнятою – також допомагає краще себе почувати. Тобто, я усвідомлюю, що тут не стільки про альтруїзм, а більше про те, що допомагати іншим та бути зайнятою потрібно мені в першу чергу.»

Окрім цього, певні види волонтерства, зокрема, ті, що своїми активностями передбачають фізичну роботу з використанням дрібної моторики рук (наприклад, в'язання, плетіння маскувальних сіток) чи складну фізичну роботу (розвантажування гуманітарної допомоги, будівництво блок-постів) могли допомагати зняти стрес і заспокоїтися, оскільки такі види активності фізіологічно сприяють цьому.

Деякі люди спеціально зазначали, що через стрес їм було надто складно зосередитися на своїй основній роботі, тому замість неї вони обирали волонтерство і допомогу іншим як можливість зайняти себе.

«Не можу зосередитись на науковій роботі, тому роблю те, що вмю.»

Волонтерство також стало можливістю для частини людей побачити друзів і подруг, колег і колежанок, інших людей взагалі, мати можливість наживо спілкуватися з людьми – це допомагало справлятися зі стресом і поліпшити емоційний стан.

«Це допомагає побачити друзів, колег – поділитись ресурсом і працювати далі.»

2. Моральний імператив, суспільний, людський або громадянський обов'язок. Частина опитаних пояснювала свою мотивацію займатися волонтерством чи допомогою через моральний імператив. Зокрема, люди зазначали, що для них це не було питання вибору, а єдиною можливою опцією.

«Нема інших опцій.»

«А як інакше? Не можу бути бездіальною.»

Частина людей казали про переконання, що саме їхня залученість є важливою. Це може бути пов'язано з відчуттям відповідальності за себе, своє життя, своїх близьких, своє місто і країну.

«Якщо не я то хто. Бо мене виховали так, що у мене завжди в голові фраза «хто якщо не я»

Деякі люди особливо наголошували на тому, що якщо вони мають можливість діяти, то для них не було можливим не робити цього. Зокрема, це пов'язували з потребою відчувати власну гідність у ситуації, яка склалася.

«Я мушу робити що можу для нашої перемоги.»

«Намагаюсь це робити не через себе, але весь ресурс що маю хочу направляти на допомогу людям. Відчуваю що це правильно та гідно зараз.»

Для частини людей мотивація долучитися була пов'язана з відчуттям, що вони роблять недостатньо (тобто, менше, ніж їм здається достатнім), відповідно, мають потребу робити більше, щоби відповідати власному уявленню про належний рівень включеності.

«Бо в мене і так враження, що я постійно роблю недостатньо.

Хочеться допомогти усім, чим я можу.»

Частина людей говорили про необхідність долучитися в категоріях обов'язку. При чому, йшлося як про загальнолюдський обов'язок, так і обов'язок перед своєю громадою, суспільством, народом, країною.

«Бо я – Людина.»

«Не розумію, як можна цього не робити, будучи українцем. Це щось таке звичне і природне в цих умовах. Я би не міг інакше, бо це моя країна в мій народ.»

«Через почуття громадського обов'язку. Бо це обов'язок кожного громадянина.»

Деякі люди зазначали, що прийняли рішення допомагати іншим чи займатися волонтерством через те, що того потребували їхні принципи та цінності, це важливо для них, вони вважають це правильним.

«Бо не могла по іншому, такі мої принципи.»

Частина людей особливо наголошували на війні як екстраординарній ситуації, що кардинально відрізняється від стану нормальності, тому вимагає надзвичайних реакцій.

«Це само собою зрозуміли дії у такий час.»

«Ситуація відчайдушна.»

Дехто також звертав увагу, що бездіяльність видається їм аморальною у ситуації, коли інші люди, воєнні, ризикують своїм життям і вмирають, в тому числі, заради кожної людини і них самих.

«Бо почалась війна і сидіти чекати поки тебе будуть обороняти дуже важко.»

«Не можу в такій справі сидіти без діла, люди помирають за нас.»

3. *Відповідь на потребу, запит.* Для частини людей мотивацією до допомоги чи волонтерства були прямі запити чи звернення про допомогу, які вони отримували, тож реагували на них.

«Постійно телефонують з проханнями.»

«Хлопці попросили про допомогу.»

Крім цього, опитані зазначали також, що керувалися власними уявленнями про те, які потреби мають інші люди і намагалися задовольнити їх.

«Бо розуміла, що людям потрібна допомога.»

«Я лише роблю те, що можу, адже в приїжджених людей ситуація набагато складніша, ніж у мене.»

4. *Внутрішня потреба допомагати іншим, бути корисним, бажання допомогти, співчуття.* Частина опитаних пояснювали свою допомогу чи волонтерську діяльність не зовнішніми запитами чи потребами, а внутрішньою потребою і бажанням надавати допомогу іншим. Деякі зазначали, що люблять допомагати.

«Хочеться підтримати людей у такий складний час.»

При цьому люди використовували такі слова як солідарність, співчуття. Деякі опитані також писали, що мотивацією для них було бажання бути корисними, відчувати себе корисними.

«Я відчуваю свою корисність хоча б на мінімальному рівні.»

«Бо це те, де я можу бути максимально корисним і ефективним на цей час.»

Деякі люди пояснювали свою мотивацію тим, що вони мали можливість допомогти: необхідний час, вміння, гроші чи інші ресурси.

«У мене є корисні контакти, які можуть чимось допомогти або передати інфо далі, тому чом би не скористатись.»

«Тому що є вільний час і можливість.»

5. *Внутрішня потреба долучитися до спільної дії, відчуття спільності і приналежності, «бути як всі», не лишатися осторонь.* Для частини опитаних волонтерство і допомога іншим людям стала нагодою відчуття спільності. В першу чергу, йшлося про спільність з українським народом; необхідність його об'єднання у обставинах, які склалися; відчуття себе частиною великої об'єднаної нації.

«Тому що ми один народ, який потерпає від московитів, ми маємо об'єднатись, щоб вибити їх за Урал.»

«Щоб відчувати, що я є частинкою цієї прекрасної нації, щоб відчувати нашу єдність і бачити, наскільки ми об'єднані.»

Частина опитаних писали радше про єдність з суспільством, ніж з державою, потребою відчувати єдність з іншими людьми.

«Людині важливо бути у суспільстві, в важкі часи тим більш, відчувати себе необхідним, причасним до спільного діла.»

«Тому що це мої люди поруч, не хотіла, щоб їм було погано.»

Деякі опитані говорили про потребу відчувати причетність особливо через те, що події, які відбуваються, мають велику історичну і значущу важливість.

«Відчувала необхідність робити щось корисне, бути напряду причетною до подій. Розуміла що якщо кожний буде робити щось, це матиме великий вплив на міць нашої країни.»

«Ми всі маємо підтримувати один одного, особливо в цей час.»

Для частини людей об'єднання було причиною для волонтерської діяльності на більш локальному рівні – рівні колективу чи громади села.

«Не надто вдумувався, чому. Сталося не помітно. Можливо, через те, що весь колектив почав це робити.»

Частина людей писала про потребу у приналежності і відчутті спільності від зворотного – як бажання не бути осторонь.

«Не можу стояти осторонь, коли з моєю країною і людьми таке коїться.»

Деякі опитані зазначали також, що долученість до спільної взаємної допомоги є для них внеском у гарантування того, що вони самі або їхні рідні чи близькі люди також отримають схожу допомогу, коли цього потребуватимуть.

«Бо вірю, що тільки разом доклавши зусиль ми переможемо. Бо хочу, щоб хтось допоміг моєму хлопцю. Тому допомагаю іншим сама.»

«Я просто уявляю якби це було зі мною, треба бути людяним, і допомагати іншим.»

б. Бажання зробити власний внесок у перемогу, долучитися до перемоги, наблизити перемогу як спільну мету, відчуття патріотизму і любові до України. Однією з поширених мотивацій було бажання долучитися до перемоги і зробити у неї свій внесок. В першу чергу, це пояснювалося відчуттями патріотизму і любові до країни.

«Армія нас захищає, я зв'язана неповнолітніми дітьми і не можу піти до армії. Волонтерством я беру участь у захисті України.»

«Якщо кожен допоможе хоч трохи, ми швидше наблизимось до перемоги.»

Крім цього, частина людей описувала, чому перемога України потрібна саме їм особисто, який вони мають раціональний персональний інтерес в тому, щоби вона наблизилася і стала реальністю.

«Це просто питання мого виживання, бо якщо прийдуть росіяни, я не думаю, що вони мене дуже будуть любити.»

«Я хочу бути корисною, допомогти, щоб все це скоріше скінчилося і ми могли відновити своє життя. Я не хочу диверсій і нападів на своє місто і міста навкруги. Я хочу, щоб була можливість створювати, а не ховатися і виживати.»

У відповідях деяких людей наголос на бажанні наблизити не (лише) перемогу, а й припинення кровопролиття і зберегти якнайбільше життів.

7. Спосіб боротьби з почуттям провини. Відчуття провини було однією з поширених емоцій, зафіксованих в рамках дослідження Cedos (Лазаренко та ін., 2022, с. 20).

Намагання зменшити чи побороти відчуття провини було ще однією причиною, про яку писали опитані. Частина з них писали про провину і сором як такі.

«Почуття провини за те, що нічого не можу зробити, бажання бути корисною.»

«Тому що я відчуваю провину, коли просто сиджу дома та спостерігаю за новинами.»

Для частини людей провина була пов'язана з тим, що вони не є частиною Збройних сил України або з якихось причин не можуть стати комбатантами.

«Щоб не відчувати провину за те, що не воюю зі зброєю в руках, і для скорішої перемоги над окупантом.»

«Щоб позбутися відчуття провини, за те, що зі зброєю не захищаю свою землю, так я можу хоч чимось бути корисною.»

Для частини людей відчуття провини було пов'язане із провиною вцілілого, тобто перебування у відносно безпечних умовах порівняно з людьми, які втратили дім чи різних або були поранені. Зокрема, кілька людей зазначали, що у їхньому випадку це відчуття було посилене тим, що вони станом на 24 лютого 2022 року не жили в Україні або випадково опинилися закордоном у цей час. Частина людей вже виїхали з України після 24 лютого, внаслідок чого власне мають таке відчуття.

«Я просто не можу бути осторонь, я і так відчуваю провину, що в мене все ок.»

«Почуття провини через те, що я не в Україні.»

8. Продовження попередньої професійної чи волонтерської діяльності.

Для частини людей волонтерство і допомога іншим стала продовженням попередньої волонтерської діяльності. В першу чергу, про це згадували люди, які також розповідали про те, що допомагають Збройним силам України з часу початку війни у 2014 році.

«Моя сім'я займається волонтерською діяльністю з 2014 року. Тобто з моїх 13 років, я була частиною цього.»

«Ми не припиняли з 2014 року, просто стали робити це активніше.»

Деякі опитані зазначили, що здійснювали певну діяльність – благодійну допомогу чи допомогу вразливим соціальним групам – і раніше, а після 24 лютого просто продовжили це робити у нових обставинах.

«Я і раніше підтримувала зооволонтерів, а зараз їм критично необхідна допомога.»

«Я вже 15 років допомагаю людям з інвалідністю і тим, хто потрапив у важкі життєві умови.»

Частина людей здійснювали волонтерство, пов'язане з їхньою професійною діяльністю – і саме наявність потреби в їхніх професійних компетенціях стала для них мотивацією. Перш за все, про таку мотивацію писали люди з фахом у психології. Крім цього, для деяких людей професійною була залученість у громадську активність. Одна людина пояснила свою мотивацію наявністю «звички з майданів».

Таким чином, моральне потрясіння і його наслідки можна назвати одним з ключових чинників, що зумовили мобілізацію до колективної дії у відповідь на повномасштабне російське вторгнення в Україну у 2022 році. Вторгнення як моральний шок стало причиною мобілізації моральних ресурсів, що зробило можливим мобілізацію також інших ресурсів: культурних (наявність вмінь і попереднього досвіду), соціально-організаційних (соціальні мережі, які використовувалися для надання і покриття запитів), людських (вільний час, особливі компетенції), матеріальних (речі, гроші чи приміщення, якими можна поділитися на запит). Це підтверджує важливість наявності попереднього досвіду активності, організаційних форм і соціальних мереж, а також моральних потрясінь, як чинників мобілізації. Водночас, обґрунтування раціональності рішень про долучення до колективної дії демонструють наявність збігів між колективною та індивідуальною раціональністю у випадку волонтерства та взаємодопомоги, що виникли у відповідь на повномасштабне російське вторгнення в Україну у 2022 році.

Повномасштабне воєнне вторгнення Російської Федерації в Україну 24 лютого 2022 року спричинило хвилю мобілізації до волонтерства і взаємодопомоги, що набула різних форм. До них належали сусідська взаємодія, фізична допомога Збройним силам України, трансформація професійної діяльності, навчання, психологічна підтримка, збір, сортування і пакування воєнного спорядження і гуманітарної допомоги, приготування їжі,

допомога комерційним закладам, фінансові пожертви, інформаційна робота та робота в кібер-просторі, надання житла, участь у політичних діях, координація і менеджмент, перевезення і допомога з евакуацією, здача крові, молитва.

Уявлення про гендерні ролі, досвід попередньої активності і наявні організаційні форми та соціальні мережі мали вплив на те, як була організована волонтерська діяльність. Мотивацією до волонтерства та взаємодопомоги, за словами опитаних, були бажання дати раду зі стресом та відчуттям провини, відчуття морального обов'язку, отримання запиту про допомогу, потреба відчутти причетність до спільноти, бажання зробити власний внесок у перемогу як публічне благо, наявність необхідного досвіду і продовження попередньої діяльності.

ВИСНОВКИ

Однією з відповідей українського суспільства на повномасштабне російське вторгнення 24 лютого 2022 року стала мобілізація до волонтерства і взаємодопомоги. Проведене дослідження дозволяє визначити три основні чинники, які зумовили таку мобілізацію. Першим із них є велике моральне потрясіння. Моральний шок і сильні емоційні реакції мотивували до дій і викликали відчуття морального обов'язку. Другим чинником були соціальні мережі, що використовувалися не лише для поширення новин і емоційних реакцій на них, але й для рекрутування до волонтерства, поширення запитів на допомогу і пропозицій допомоги. Третім чинником стала наявність попереднього досвіду громадської активності та організаційних форм громадянського суспільства, які були основою для мобілізації.

У роботі виокремлено наступні механізми виникнення колективної поведінки та суспільних рухів. В умовах спільного переживання порушення звичних форм існування та життєвих устоїв у людей виникають сильні емоційні реакції, які передаються соціальними мережами, зумовлюючи кругову реакцію, соціальну тривогу і колективне збудження. Така колективна поведінка може набувати характеру соціальної інфекції і трансформуватися від хаотичного стану до більшої організованості. Внаслідок появи спільних цілей, пов'язаних із захистом групових інтересів, а також стратегічної мотивованості їх досягти і здійснити бажані соціальні зміни, виникають суспільні рухи.

Основні підходи до пояснення мобілізації ресурсів до колективних дій і участі в суспільних рухах було узагальнено таким чином. Індивіди вдаються до колективної дії, щоби створити і мати можливість скористатися публічним благом, виробництво і споживання якого можливе лише у групах. Важливу роль у мобілізації відіграють різні типи ресурсів: моральні, культурні, соціально-організаційні, людські і матеріальні. Кращій мобілізації ресурсів сприяють досвід попередньої активності і наявні організаційні форми, патерни

соціалізації і попереднього життєвого досвіду, моральні потрясіння і соціальні мережі. Соціальні мережі сприяють циркулюванню інформації, впливають на переконання і цінності, можуть уможливлувати соціальний тиск. На мобілізацію до колективної дії може впливати приналежність до місцевих спільнот. Залежно від різних чинників, індивіди можуть обирати долучатися до колективної дії з різними рівнями інтенсивності та ризикованості.

Було встановлено, що передумовами, які уможливили мобілізацію до участі у волонтерстві та взаємодопомозі у відповідь на повномасштабне російське вторгнення у 2022 році, були існування попереднього досвіду мобілізації (зокрема, під час Помаранчевої революції і Революції Гідності), розвиток громадянського суспільства і наявність «постматеріалістичних» цінностей турботи про інших, активності і самостійності, готовності працювати на благо спільноти. Волонтерство зіграло критичну роль у постачанні спорядження для Збройних сил України на початку російсько-української війни у 2014-2015 роках. Тоді ж виникли й інші рухи і громадські ініціативи, спрямовані, у тому числі, на допомогу внутрішньо переміщеним особам, питання місцевого розвитку і проведення реформ.

На основі емпіричних даних було виокремлено широкий спектр різноманітних за інтенсивністю і ризикованістю форм волонтерства і взаємодопомоги, що виникли у перші тижні після 24 лютого. До них належить, зокрема, сусідська взаємодія, фізична допомога Збройним силам України, трансформація професійної діяльності, навчання, психологічна підтримка, збір, сортування і пакування воєнного спорядження і гуманітарної допомоги, приготування їжі, допомога комерційним закладам, фінансові пожертви, інформаційна робота та робота в кібер-просторі, надання житла, участь у політичних діях, координація і менеджмент, перевезення і допомога з евакуацією, здача крові, молитва. Способи організації волонтерства і взаємодопомоги були пов'язані зі шляхами рекрутування і включали в себе долучення до волонтерських штабів, продовження попередньої діяльності, використання особистих зв'язків, а також використання професійних зв'язків,

координацію через волонтерські чати, зміну інтенсивності залучення, використання соціальних і традиційних медіа. На організацію волонтерської діяльності мали вплив уявлення про гендерні ролі, попередній досвід та наявна інфраструктура волонтерства і громадського активізму, соціальні мережі і соціальний тиск.

Мотиваціями до участі у волонтерстві і взаємодопомозі у відповідь на повномасштабне російське вторгнення в Україну у 2022 році були бажання справитися зі стресом та відчуттям провини, відчуття морального обов'язку, отримання запиту про допомогу, потреба відчувати причетність до спільноти, почуття патріотизму і бажання зробити власний внесок у перемогу як публічне благо, наявність необхідного досвіду і продовження попередньої діяльності.

Зважаючи на досвід попередньої хвилі мобілізації волонтерської допомоги Збройним силам України і внутрішньо переміщеним особам після початку російсько-української війни у 2014 році, подальший розвиток і трансформації волонтерського руху, зумовленого повномасштабним вторгненням 24 лютого 2022 року, можуть стати предметом подальших досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Бекешкіна, І. (2019). Післявиборчі зміни і громадянське суспільство. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. 6 (20). <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/mon2019.pdf>
- Блумер, Г. (1996). Коллективное поведение. В В. И. Добренъков (ред.), *Американская социологическая мысль. Тексты*. (сс. 168-215). Москва: Изд. Международного ун-та Бизнеса и Управления.
- Винницький, М. (2021). *Український Майдан, російська війна. Хроніка та аналіз Революція Гідності*. (пер. з англ.: Р. Ключко). Львів: Видавництво Старого Лева.
- Гомза, І. А. (2018). *Суспільно-політичні рухи: навчальний посібник*. – Київ: НаУКМА.
- Злобіна, О.Г., Шульга, М.О., Бевзенко, Л.Д., Бойко, Н.Л., Зоткін, А.О., Мартинюк, І.О. та ін. (2016) *Соціально-психологічні чинники інтеграції українського соціуму*. Київ: Інститут соціології НАН України. <https://i-soc.com.ua/assets/files/journal/leshch-socio-psy-factors-a5-16-01-2017.pdf>
- Лазаренко, В., Боброва, А., Хассай, Є., Філіпчук, Л., Сирбу, О., Ломоносова, Н. та ін. (2022). Перші дні повномасштабної війни в Україні: думки, переживання, дії. Cedos. <https://cedos.org.ua/researches/pershi-dni-povnomasshtabnoyi-vijny-v-ukrayini-dumky-perezhyvannya-diyi-analitychna-zapyska-z-pershymy-rezultatamy-doslidzhennya/>
- Отріщенко, Н. (2014). Досвід революції 2013–2014: від цінностей до повсякденних практик. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 3. <http://stmm.in.ua/archive/ukr/2014-3/11.pdf>
- Поднос, В. (2017, 14 червня). Сила, підтримка, впливовість. Навіщо міським ініціативам мережевість? *Mistosite*. <https://mistosite.org.ua/uk/articles/syla-pidtrymka-vplyvovist-navishcho-miskym-initsiatyvam-merezhevist>

- Поднос, В., Грищенко, М. (2017, 21 червня). Характеристики учасників дослідження мережі взаємодії міських ініціатив 5 міст України. *Mistosite*. <https://mistosite.org.ua/articles/kharakterystyky-uchasnykiv-doslidzhennia-merezhi-vzaiemodii-miskykh-initsiatyv-5-mist-ukrainy>
- Пирогова, Д. (2019, 14 лютого). *Взаємодія між органами місцевого самоврядування та громадянським суспільством у Львові*. Cedos. <https://cedos.org.ua/researches/vzaiemodiia-mizh-orhanamy-mistsevoho-samovriaduvannia-ta-hromadianskym-suspilstvom-u-lvovi/>
- Пирогова, Д. (2019, 1 квітня). *Взаємодія між органами місцевого самоврядування та громадянським суспільством у Харкові*. Cedos. <https://cedos.org.ua/researches/vzaiemodiia-mizh-orhanamy-mistsevoho-samovriaduvannia-ta-hromadianskym-suspilstvom-u-kharkovi/>
- Резнік, О. (2017). Соціальна напруженість та масові протести в Україні: відмінність детермінант та механізмів прояву. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2. <http://stmm.in.ua/archive/ukr/2017-2/4.pdf>
- Резнік, О. (2018). Від соціальної напруженості до протестної поведінки: мотивація участі в колективних діях. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2. <http://stmm.in.ua/archive/ukr/2018-2/7.pdf>
- Резнік, О. (2021). Суб'єкти громадянських практик як підґрунтя демократичного транзиту України. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 4. <https://doi.org/10.15407/sociology2020.01.005>
- Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. (2013, 10 грудня). *Майдан-2013: хто стоїть, чому і за що?* <https://dif.org.ua/article/maydan-2013-khto-stoit-chomu-i-za-shcho>
- Черниш, Н. (2016). Вплив довіри та довірчих відносин на становлення новітнього соціального інституту волонтерства у сучасній Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2. <http://stmm.in.ua/archive/ukr/2016-2/4.pdf>
- Штомпка, П. (2020). *Соціологія. Аналіз суспільства*. Львів: Колір ПРО.

- Штомпка, П. (2022). *Соціальний капітал. Теорія міжособистісного простору* (пер. з поль.: М. Яковина). Київ: ДУХ І ЛІТЕРА.
- Beissinger, M. (2011). Mechanisms of Maidan: The Structure of Contingency in the Making of the Orange Revolution. *Mobilization: An International Quarterly*. 16 (1).
- Blokland, T. (2017). *Community as Urban Practice*. Cambridge: Polity Press.
- Castells, M. (2011). A Network Theory of Power. *International Journal of Communication*. 5(1).
- Dallimore, D. J., Davis, H., Eichsteller, M., & Mann, R. (2018). Place, belonging and the determinants of volunteering, *Voluntary Sector Review*, 9(1), 21-38. <https://doi.org/10.1332/204080518X15161941913849>
- Diani, M. (2003). Introduction: Social Movements, Contentious Actions, and Social Networks: 'From Metaphor to Substance'? In Diani, M. & McAdam, D. (eds). *Social Movements and Networks: Relational Approaches to Collective Action*. New York: Oxford University Press.
- Edwards, B. & McCarthy, J.D. (2004). Resources and Social Movement Mobilization. In D.A. Snow, S.A. Soule & H. Kriesi (eds). *The Blackwell Companion to Social Movements*. <https://doi.org/10.1002/9780470999103.ch6>
- Elster, J. (1989). *Nuts and Bolts for the Social Sciences*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511812255>
- Gomza, I. & Koval, N. (2015). The Winter of Our Discontent: Emotions and Contentious Politics in Ukraine during Euromaidan. *Kyiv-Mohyla Law and Politics Journal*. 1(1) <https://doi.org/10.18523/kmlpj52673.2015-1.39-62>
- Granovetter, M.S. (1973). The Strength of Weak Ties. *The American Journal of Sociology*. 78 (6): 1360–1380.
- Jasper, J. (2004). A Strategic Approach to Collective Action: Looking for Agency in Social-Movement Choices. *Mobilization: An International Quarterly*. 9 (1): 1–16. <https://doi.org/10.17813/maiq.9.1.m112677546p63361>

- Jasper, J. & Poulsen, J. (1995). Recruiting Strangers and Friends: Moral Shocks and Social Networks in Animal Rights and Anti-Nuclear Protests. *Social Problems*, 42(4). <https://doi.org/10.2307/3097043>
- Johnston, H., & Lio, S. (1998). Collective Behavior and Social Movements in the Postmodern Age: Looking Backward to Look Forward. *Sociological Perspectives*, 41(3), 453–472. <https://doi.org/10.2307/1389559>
- Laver, M. (1997). *Private desires, political action: An invitation to the politics of rational choice*. SAGE Publications Ltd. <https://dx.doi.org/10.4135/9781446217047>
- Lewis, S.H. & Kraut, R.E. (1972), Correlates of Student Political Activism and Ideology. *Journal of Social Issues*, 28: 131-149. <https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.1972.tb00051.x>
- McAdam, D. (1986). Recruitment to High-Risk Activism: The Case of Freedom Summer. *American Journal of Sociology*, 92(1), 64–90. <http://www.jstor.org/stable/2779717>
- McCarthy, J. D., & Zald, M. N. (1977). Resource Mobilization and Social Movements: A Partial Theory. *American Journal of Sociology*, 82(6), 1212–1241. <http://www.jstor.org/stable/2777934>
- Melucci, A. (1996). *Challenging Codes: Collective Action in the Information Age* (Cambridge Cultural Social Studies). Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511520891>
- MOBILISE PROJECT. (2022, June 1). *Ukraine Wartime National Surveys*. <https://mobiliseproject.com/2022/06/01/ukraine-wartime-national-surveys/>
- Morozov, E. (2011). *The Net Delusion: The Dark Side of Internet Freedom*. New York: PublicAffairs.
- Olson M. (2002). *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups*. Cambridge: Harvard University Press.
- Smelser, N. (1965). *Theory of collective behavior*. New York: Free Press.

- van Stekelenburg, J., & Klandermans, P. G. (2009). Social movement theory: Past, present and prospect. In I. van Kessel, & S. Ellis (Eds.), *Movers and shakers: Social movements in Africa* (pp. 17-44). (African Dynamics; No. 8). Brill.
- Ulrich, D. & Schrape, J.-F. (2016) Masses, Crowds, Communities, Movements: Collective Action in the Internet Age. In *Social Movement Studies*, 15:1, 1-18. <https://doi.org/10.1080/14742837.2015.1055722>